

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра міжнародних відносин та суспільних комунікацій**

**СУТНІСТЬ ТА АКТУАЛЬНІСТЬ
ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

Виконав:
Студентка 6 курсу, групи 623
Смик Катерина Михайлівна
Керівник:
Кандидат політичних наук,
доцент **Мельничук Л. Н.**

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2024 р.
Зав. кафедрою _____ проф. Макар В. Ю.*

Чернівці – 2024

Анотація

Смик К. М. Сутність та актуальність геополітичних поглядів Степана Рудницького

Наукова робота присвячена аналізу сутності геополітичних ідей та поглядів видатного вченого-енциклопедиста, засновника української геополітики С. Л. Рудницького. Зокрема, у контексті дослідження трансформації змісту поняття геополітики та розгляду особливостей формування української геополітичної думки проаналізовано основні аспекти геополітичних концепцій С. Л. Рудницького обґрунтовано їх актуальність, доведено їхню перспективність в умовах українських реалій, наголошено на необхідності та доцільності їх адаптації до сучасних умов. Основні геополітичні ідеї вченого щодо обґрунтування права України на незалежність, її територіальну самодостатність, провідне місце в міжнародній політиці як окремого геополітичного суб'єкта, не втратили актуальності сьогодні.

Ключові слова: *Балтійсько-Понтійська федерація, геополітика, геополітичний суб'єкт, експансія, ідея «життєвого простору», концепція «Хартленда», національна ідентичність, теорія «панрегіоналізму», теорія «Рімленду», політична географія.*

Abstract

The scientific work is devoted to the analysis of the essence of geopolitical ideas and views of the outstanding scientist-encyclopedist, founder of Ukrainian geopolitics S. L. Rudnytskyi. In particular, in the context of studying the transformation of the content of the concept of geopolitics and considering the features of the formation of Ukrainian geopolitical thought, the main aspects of S. L. Rudnytskyi's geopolitical concepts are analyzed, their relevance is substantiated, their prospects in the conditions of Ukrainian realities are proven, the necessity and expediency of their adaptation to modern conditions are emphasized. The main geopolitical ideas of the scientist regarding the justification of Ukraine's right to independence, its territorial self-sufficiency, and a leading place in international politics as a separate geopolitical subject have not lost their relevance today.

Keywords: *Baltic-Pontic Federation, geopolitics, geopolitical subject, expansion, idea of “living space”, concept of “Heartland”, national identity, theory of “panregionalism”, theory of “Rimland”, political geography.*

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Смик К. М.

ЗМІСТ

С.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ГЕОПОЛІТИКИ.....	9
1.1. Трансформація змісту поняття «геополітика»: від ідеології до наукової дисципліни.....	9
1.2. Особливості формування української геополітичної думки в кінці XIX – XX століттях.....	26
1.3. Стан джерельної бази дослідження.....	37
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ АСПЕКТИ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО	43
2.1. Питання національного державотворення у науковому доробку Степана Рудницького.....	43
2.2. Геополітична концепція «Балтійсько-Понтійська (Балтійсько-Чорноморська) федерація» Степана Рудницького.....	54
РОЗДІЛ 3. ГЕОПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ СЬОГОДЕННЯ: АКТУАЛЬНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	62
3.1. Вплив ідей та поглядів Степана Рудницького на становлення та розвиток геополітики в Україні на початку XX століття	62
3.2. Геополітичні ідеї Степана Рудницького в умовах українських реалій.....	69
ВИСНОВКИ.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	83
SUMMARY	101

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БЧС	Балто-Чорноморський Союз
ЄС	Європейський Союз
НАТО	Північноатлантичний альянс
РФ	Російська федерація

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасні глобальні потрясіння, що охопили світовий простір, призвели до значних геополітичних змін, трансформації системи міжнародних відносин, як на регіональному, так і на глобальному рівнях: розпад СРСР, поява на політичній карті нових суверенних держав, їхня інтеграція в нові геополітичні простори, поширення локальних, регіональних та міжнародних конфліктів, посилення протистояння між великими державами (Сполучені Штати Америки (далі – США), Росією та Китаєм), російсько-українська війна, технологічні війни та кіберзагрози спричинили зміни у геополітичному ландшафті. У цих умовах актуалізується необхідність перегляду підходів до зовнішньої політики та безпеки країни. А отже, нові глобальні виклики вимагають перегляду класичних теорій геополітики, їх переоцінки, адаптації до нових світових реалій, оскільки геополітичні концепції кінця XIX – першої половини XX століття були спрямовані на обґрунтування міжнародної політики на основі аналізу факторів географічного простору, природних ресурсів, військової могутності. Із глобальними змінами у світовій системі класичні геополітичні теорії втратили свою актуальність та були не в змозі пояснити й обґрунтувати сучасні міжнародні відносини.

Актуальності набуває питання визначення місця та ролі української держави у сучасному геополітичному просторі: перебуваючи у площині перетину різновекторних геополітичних інтересів, в умовах зростання викликів та загроз національній безпеці невідкладним та нагальним є питання пошуку нової моделі геополітичного розвитку України, яка відповідала б вимогам часу. У цьому контексті важливого значення набувають ідеї та погляди дослідників та вчених, які стояли у джерел української геополітичної думки.

Вагомий внесок у формування та обґрунтування позиції України у світі, її ролі у світовій політиці зробив видатний український вчений,

основоположник української географії, засновник геополітики в Україні С. Л. Рудницький (1877 – 1937 роки). Геополітичні ідеї та погляди дослідника відображають сучасні виклики для України та Центрально-Східної Європи. На основі історичних та географічних факторів С. Л. Рудницький обґрунтував необхідність створення незалежної української держави в її етнографічних межах як окремого самостійного геополітичного суб'єкту, довів необхідність українців інтегруватись у європейський простір, роз'яснив доцільність об'єднання країн Центрально-Східної Європи з метою захисту від зовнішніх загроз та забезпечення політичної й економічної незалежності цих країн.

Як бачимо, провідні геополітичні концепції С. Л. Рудницького в умовах сучасних безпекових загроз (боротьби українського народу за незалежність та територіальну цілісність країни, за утвердження свого місця у Європі) залишаються актуальними. У той же час ідеї та погляди вченого набули нового значення та потребують адаптації до сучасних умов. Так, зокрема, концепція Балтійсько-Понтійської федерації, питання активізації євроінтеграційних прагнень українського народу доцільно розглядати сьогодні як можливий стратегічний напрямок України щодо посилення безпеки та стабільності в регіоні з урахуванням сучасних реалій.

Водночас актуальність розглянутого в науковому дослідженні питання полягає й в тому, що сьогодні, у вирії геополітичних змін та викликів, які потребують оперативного реагування та вирішення, відсутнє загальноприйняте та чітке визначення самого поняття «геополітики». Зазначений термін вживається науковцями, експертами, політичними діячами у різних значеннях та контекстах, що ускладнює формування спільної бази для аналізу та обґрунтування сутності поняття. Зокрема, трактування змісту «геополітики» в певному історичному або культурному контексті призводить до розбіжностей у розумінні власне її суті (одні науковці акцентують увагу на геополітиці як науці, яка досліджує вплив географії на державну політику, для інших – вона розглядається як засіб

загарбницької політики). Використовуючи різні підходи щодо визначення геополітики, дослідники та політичні діячі формують відповідно різне бачення міжнародної ситуації, стратегічних рішень, по-різному тлумачать загрози і виклики. Відсутність узагальненого визначення геополітики також створює сприятливі умови для маніпулювання самим поняттям у власних політичних цілях (наприклад, з метою виправдання загарбницької політики чи агресії). Ці фактори також ускладнюють процес розробки підходів до аналізу та оцінки міжнародних загроз, відповідно і до розробки та впровадження дієвих й ефективних механізмів реагування на сучасні геополітичні виклики, прийняття стратегічних рішень.

Мета дослідження: на основі дослідження теоретико-методологічних засад геополітики, розгляду процесу становлення української геополітичної думки проаналізувати геополітичні погляди та ідеї С. Л. Рудницького, визначити його роль у формуванні української геополітичної думки, обґрунтувати актуальність геополітичних концепцій вченого для української держави у контексті сучасних викликів та тенденцій в українській та світовій геополітиці, оцінити їх перспективність.

Досягнення мети дослідження вимагає постановки та розв'язання **наступних завдань:**

- дослідити теоретико-методологічні засади геополітики;
- охарактеризувати трансформаційні зміни поняття «геополітика»;
- з'ясувати особливості формування української геополітичної думки в кінці XIX – XX століттях;
- визначити історичні передумови формування геополітичних поглядів українського дослідника С. Л. Рудницького;
- проаналізувати основні аспекти геополітичних концепцій дослідника;
- розкрити вплив ідей та поглядів вченого на становлення та розвиток геополітики в Україні;

- оцінити актуальність геополітичних концепцій С. Л. Рудницького для української держави в умовах сучасних геополітичних викликів та тенденцій;
- визначити перспективність геополітичних концепцій вченого в умовах сучасних реалій.

Об'єктом дослідження є геополітична українська думка XIX - XXI століть.

Предметом дослідження - геополітичні ідеї та погляди українського вченого С. Л. Рудницького у контексті актуальності та перспективності в умовах сучасних викликів та тенденцій в українській та світовій геополітиці.

Хронологічні рамки охоплюють XIX – XXI століття – період становлення та розвитку геополітики як напрямку української політичної думки: відбувся процес теоретичного оформлення фундаментальних геополітичних принципів; формування наукової української геополітичної школи; становлення української геополітики як сфери наукового знання; період діяльності українського дослідника С. Л. Рудницького, який відіграв важливу роль у формуванні геополітичного світогляду України.

Методи дослідження: Для розкриття предмету дослідження магістерської роботи автор використав певні загальнонаукові та спеціальні методи, зокрема: порівняльний та історичний методи, метод аналізу, індукції та дедукції, метод узагальнення.

Структура роботи зумовлена метою, об'єктом, предметом та завданням дослідження. Вона складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел (101 найменування). Загальний обсяг 100 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ГЕОПОЛІТИКИ

1.1. Трансформація змісту поняття «геополітика»: від ідеології до наукової дисципліни

Сучасні глобальні процеси, що охопили світовий простір (розпад колишнього Радянського Союзу, втрата впливу Росії на пострадянському просторі, поява на політичній карті нових суверенних держав та їхня інтеграція в нові геополітичні простори, повномасштабне вторгнення Росії на територію України), призвели до кардинальних змін геополітичного ландшафту світу, трансформації системи міжнародних відносин, як на регіональному, так і на глобальному рівнях. Спостерігаємо загальносвітову тенденцію розвитку «геополітичної кризи», зрушення «ключових центрів сили» глобального рівня» [12, с. 126].

У цих умовах актуалізується проблема місця та ролі України в сучасному геополітичному просторі, оскільки наша держава опинилася на перетині різновекторних геополітичних інтересів західної й російсько-євразійської цивілізацій [67, с. 4] та стала свого роду «воротарем» і захисником Європи» [13, с. 9].

Сучасні глобальні виклики вимагають перегляду та переоцінки класичних теорій геополітики, їх адаптації до нових світових реалій, оскільки головною метою геополітичних концепцій кінця XIX – першої половини XX століття було обґрунтування міжнародної політики через призму факторів географічного простору, природних ресурсів, військової могутності. Із глобальними змінами у світовій системі класичні геополітичні теорії не в змозі пояснити та обґрунтувати доволі складні сучасні міжнародні відносини. Зокрема, сьогодні, в епоху розвитку інформаційних технологій, коли актуалізувались питання забезпечення кібербезпеки та кіберзахисту, такі фактори, як географічний простір та природні ресурси відійшли на другий план та не мають такого значення, яке їм надавалось у класичних

геополітичних теоріях. У сьогоднішніх умовах актуальності у геополітичному аспекті набувають економічний, ідеологічний та культурний фактори: сьогодні окремі країни, зокрема, використовуючи свої ідеологічні чи культурні важелі, впливають на перебіг світових процесів. У таких нових світових умовах класичні геополітичні теорії не в змозі належним чином реагувати на сучасні зміни, а тому вимагають перегляду.

Водночас актуальність зазначеного питання полягає й в тому, що сьогодні, у вирії геополітичних змін та викликів, які охопили світовий простір та вимагають оперативного реагування, відсутнє загальноприйняте та чітке визначення самого поняття «геополітики». Як наслідок, термін використовується науковцями, експертами, політичними діячами у різних контекстах, що ускладнює процес формування спільної бази для здійснення аналізу та обґрунтування геополітичних питань. Спираючись на різні підходи щодо визначення геополітики, дослідники та політичні діячі формують різне бачення міжнародної ситуації та стратегічних рішень, по-різному інтерпретують геополітичні загрози та виклики, що приводить до розбіжностей у поглядах на міжнародні проблеми: акцентування уваги на різних аспектах (зокрема, різне бачення геополітичних пріоритетів) може створити перепони на шляху співпраці на міжнародній арені. Як недолік, слід відзначити той факт, що відсутність узагальненого визначення геополітики створює сприятливі умови для маніпулювання самим поняттям (наприклад, з метою виправдання загарбницької політики чи агресії). Ці факти також ускладнюють процес розробки підходів до аналізу та оцінки міжнародних загроз, відповідно до розробки та впровадження дієвих та ефективних механізмів реагування на сучасні геополітичні виклики тощо.

Геополітика відносно молода галузь науки, яка сьогодні посіла одне з провідних місць у системі міжнародних відносин та світової політики. Еволюційний процес геополітики як науки пройшов тривалий шлях: від геополітичних ідей та поглядів давньогрецьких і середньовічних теоретиків, політичних діячів та мислителів XIX століття до становлення як наукової

дисципліни у XX столітті, формування національних геополітичних шкіл та провідної галузі міжнародних відносин у XXI столітті. У межах зазначеного дослідження видається можливим проаналізувати доробок окремих мислителів, дослідників, науковців, політичних діячів, які зробили значний внесок у становлення та розвиток геополітики як науки.

Аналіз виникнення та сутності геополітики слід розпочати з розгляду етимологічного значення самого поняття. Термін «геополітика» походить від давньогрецьких слів «γη» – земля (географічний контекст: територія та географічне положення, клімат, природні ресурси, ґрунти, надра тощо) та «πολιτική» – держава, громадяни, влада (політичний контекст: панування, завоювання влади тощо). У цьому контексті геополітика охоплює питання розвитку політичного життя з акцентом на фізико-географічних, кліматичних, територіальних, економічних тощо явищах. У той же час у сьогоденнішніх умовах ці складові отримали нового та більш глобального значення, відповідно геополітика розглядається як важливий напрямок міжнародних відносин та світової політики. При цьому у центрі уваги перебуває діяльність великих держав та їхніх блоків або союзів, їхнє прагнення до встановлення контролю та впливу над територіальними просторами, впливу на світовий розвиток.

В іноземних словниках термін «геополітика» трактується переважно як аналіз та дослідження взаємовпливів географічного положення та політичної діяльності. Так, зокрема, Кембриджський словник (The Cambridge Dictionary) пояснює геополітику як «вчення того, як розмір країни, позиція тощо впливають на її владу та її відносини з іншими країнами», як «політичну діяльність під впливом фізичних особливостей країни чи регіону світу» [99]. В Оксфордському навчальному словнику (Oxford Learner's Dictionaries) геополітика розглядається як «політичні відносини між країнами та групами країн світу під впливом їхнього географічного положення, вивчення цих відносин» [92]. Британський словник (The Britannica Dictionary) тлумачить

геополітику як «вивчення того, як географія та економіка впливають на політику та на відносини між націями» [98].

«Велика українська енциклопедія» розглядає геополітику як «політичну концепцію, що вбачає в зовнішній політиці тієї чи іншої держави засадничу, визначальну роль географічних факторів» [7]. Відповідно політологічний словник за редакцією М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка під геополітикою розуміє «науку, за допомогою якої владні структури визначають, що потрібно врахувати при прийнятті глобальних рішень для своїх народів» [52, с. 136].

Як бачимо, при визначенні поняття «геополітика» пріоритетне значення має фактор географічного положення країни, який розглядається як винятковий політичний ресурс, що визначає можливості держави у розвитку економічних, торговельних, фінансових, соціальних та інших відносин.

Сьогодні серед наукових та дослідницьких кіл відсутнє узагальнююче визначення поняття «геополітики». При розгляді питань геополітичного спектру увага науковців, експертів, аналітиків акцентується навколо проблематики взаємовпливу та взаємозв'язку простору і території держави (географічні рамки проблеми) та її політичних цілей, інтересів, намірів та рішень внутрішнього та зовнішнього рівнів (політичні рамки). Територіально-географічне положення, природні ресурси, ландшафти країн, політичні кордони, історичний фон – ці чинники впливають та визначають геополітичне становище тієї чи іншої країни у світовій політиці.

У науковій літературі подано понад 300 тлумачень геополітики. У той же час, при розгляді питання визначення змісту геополітики доцільним, на наш погляд, видається виокремлення трьох основних позицій, які презентує науковець А. Г. Гольцов [14, с. 18], що охоплює три основні сфери – наукову, практичну та ідеологічну:

1) геополітика як міждисциплінарна наука, яка досліджує та аналізує взаємозв'язки та взаємовпливи географічних чинників, політики держави та її міжнародних відносин (чітко визначені об'єкт дослідження - геополітична

структура світу, предмет дослідження – взаємовідносини між геополітичними суб'єктами, методи дослідження тощо); поєднує елементи різних дисциплін – географії, політології, економіки, соціології, історії тощо (з такої точки зору геополітику розглядали вітчизняні науковці А. Г. Гольцов [14, с. 22], М. С. Дністрянський [18, с. 3], Г. В. Копачинська [35, с. 174], Л. Сокульський [83, с. 22] та інші);

2) геополітика як політика держави у географічному просторі, як діяльність суб'єкта міжнародних відносин: основну увагу прибічники цієї позиції акцентують на питаннях розробки стратегічних напрямків зовнішньої політики держави (В. О. Таран [66, с. 12], Н. Чітадзе [90]);

3) геополітика як ідеологія: національні інтереси держави формують зміст зовнішньої політики держави (найчастіше таке обґрунтування геополітики використовують для характеристики експансіоністської та оборонної зовнішньої політики, прикладом якої є російська федерація (далі – РФ) з її «претензіями на регіональне та світове лідерство», «антидемократію, унікальність російської православної цивілізації, месіанську роль російської культури» [66, с.1]); таку позицію репрезентують переважно російські вчені, зокрема О. Г. Дугін [26, с. 10]).

Геополітика як наука на шляху свого становлення пройшла низку етапів, зміна яких була обумовлена трансформацією вигляду світової спільноти та необхідністю перегляду геополітичних знань, концепцій у відповідності до вимог часу.

В науковій літературі подано різну періодизацію становлення та розвитку геополітичної науки. На наш погляд, у зазначеному процесі доцільно виділити три основні періоди, які виокремлюються на основі стану розвитку суспільно-політичної думки, пануючих геополітичних шкіл і напрямків, провідних політико-географічних процесів:

I етап (хронологічні рамки охоплюють період від часів античності до початку XIX століття):

- період формування окремих ідей та поглядів з геополітичної проблематики мислителями та філософами (закладання теоретичних основ геополітики);

- головну увагу акцентовано на провідній ролі у розвитку суспільства географічних факторів (ідеї географічного детермінізму).

Геополітична проблематика опиралася на географічний детермінізм – концепція, відповідно до якої визначальна роль у розвитку суспільства належить географічним факторам (клімату, природним ресурсам, ландшафту тощо) [7]. Початкові ідеї географічного детермінізму спостерігаємо у мислителів античного періоду (Геродота, Арістотеля, Полібія та інших), вчених епохи Великих географічних відкриттів (Жана Бодена, Генрі Томаса Бокля, Шарля Луї де Монтеск'є), які встановили тісний зв'язок та взаємовплив між географічним розташуванням та суспільним ладом країни: теорія впливу клімату на політичну поведінку людей (Жан Боден), впливу природного оточення людини (клімату, ландшафту, ґрунтів) на її розвиток (Генрі Томас Бокль), взаємовпливу форми державного устрою із розміром території держави (Шарль Луї де Монтеск'є) тощо. Географічний детермінізм заклав теоретичні основи геополітики як науки.

II етап (друга половина XIX – початок XX століття):

- період формування початкових класичних геополітичних теорій, зародження геополітики як дисципліни;

- поширення поглядів та концепцій американських та німецьких теоретиків, які вплинули на становлення геополітики як науки;

- обґрунтування форм силовій політики та контролю держави над простором (державна могутність розглядалась через призму протилежностей: суша – море, гірський – рівнинний, сприятливий – несприятливий) [53, с. 140].

У цей період на фоні активізації боротьби великих держав за розподіл сфер впливу на світовій арені та утримання домінуючих позицій в окремих регіонах світу на порядок денний постало питання перегляду географічних

зон впливу, що створило передумови формування нової наукової дисципліни, в якій поєднувались аспекти політики та географії. Вже з початку ХХ століття акцент з географічного детермінізму переміщується в площину міжнародних відносин та зовнішньої політики держав, актуальності набувають воєнно-стратегічні концепції. Констатуємо появу власне наукової концепції геополітики.

Значний вплив на розвиток геополітики у цей період здійснив американський військово-морський історик, стратег, адмірал Альфред Тайєр Меген (Alfred Thayer Mahan) (1840 – 1914 роки), який у своїх працях [86, 87] на основі висвітлення та аналізу різних воєнних морських кампаній кінця XVII – XVIII століть довів вирішальну роль військово-морської сили у перебігу основних історичних подій, забезпеченні історичного панування, вчений досліджує морську війну та її вплив на геополітичну динаміку. Альфред Тайєр Меген виділяє шість основних елементів, що впливають на морську міць націй: географічне положення, фізична форма, обсяг території, чисельність населення, характер народу та характер уряду [80]. Спираючись на ці критерії, дослідник висловив точку зору щодо можливості перетворення США на могутню військово-морську державу. Як бачимо, Альфред Тайєр Меген актуалізував питання міжнародної політики, хоча і не надав систематичне трактування своїх поглядів та думок на геополітику та стратегію [80].

Вагомий внесок у становлення геополітики як науки зробили представники німецької школи Фрідріх Ратцель (Friedrich Ratzel), Рудольф Челлен (Rudolph Kjellén), Карл Хаусхофер (Karl Haushofer).

Ключовою фігурою ранньої геополітичної думки був німецький дослідник, географ Фрідріх Ратцель (1844 – 1904 роки), який вважається засновником геополітики, хоча розроблений ним новий науковий напрямок називав політичною географією. У своїх працях [76] дослідник виклав основні думки щодо держави та нації як «живих організмів, які можуть бути сильнішими чи слабкішими» [97, с. 267]. Зокрема, для пояснення зв'язку між

територією та нацією Фрідріх Ратцель сформулював концепцію «життєвого простору» («Lebensraum»), в якому він співвідносив природне становище із політичним та соціальним. В основі геополітичної ідеї дослідника було прагнення держави до збільшення свого життєвого простору, яке розглядалось як основний принцип географічного виживання та прогресу [74, с. 5]. Фрідріх Ратцель вважав, що рушійними силами розвитку держави виступали життєвий простір, розміри та кордони території. На цьому ґрунті Фрідріх Ратцель розробив концепцію «світової держави» (Weltmacht), статус якої забезпечували б військово-морські сили та факт панування на морі: як приклад, дослідник наводив майбутню Німеччину як міцну та могутню континентальну державу світового рівня. Як бачимо, Фрідріх Ратцель розглядав геополітику як боротьбу та змагання держав за життєвий простір та встановлення контролю над ним. Його погляди щодо просторових аспектів та територіального розширення сприяли подальшому розвитку геополітичної думки. У той же час його ідеї зазнали критики через використання з метою виправдання агресивної політики Німеччини.

Основоположні принципи геополітики обґрунтував англійський дослідник, географ та історик Гелфорд Джон Маккіндер (Halford John Mackinder) (1861 – 1947 роки) [84]. На його думку, вирішальним для політичного панування у світі є контроль саме над материковою частиною. У зв'язку із занепадом у XX столітті морської могутності саме материкова держава стала стратегічним центром так званого «Світового острова» - Європи, Азії та Африки. Тому внутрішнім територіям Євразійського континенту, які знаходились у самій «серцевині», Гелфорд Маккіндер відводив особливе геостратегічне значення. Це дослідник втілював у своїй концепції «Хартленда» («Heartland») («серцевина», «світова вісь»), сутність якої полягає в тому, що центральна частина Євразії є свого роду стрижнем світової політики: «той, хто контролюватиме «Хартлендом», той контролюватиме світом» [85]. Отже, в основу зазначеної концепції було покладено комплекс основних факторів – географічне положення, політична

сила та стратегія війни, а дослідником використано історичний метод при аналізі впливу географічних факторів на політичні процеси в історичному огляді. Хоч ця концепція здійснювала вплив на зовнішню політику світових держав впродовж наступних десятиліть, вона зазнала критики через спрощеність у трактуванні впливу географії на світову політику.

Термін «геополітика» увійшов в науковий обіг на початку XX століття: шведський вчений, державознавець, юрист Рудольф Челлен (1864 – 1922 роки) у своїй статті «Дослідження політичних кордонів Швеції» в журналі Шведського товариства антропології та географії «Імер» («Ymer») у 1899 році вперше вжив термін «геополітика», виокремивши його з основних категорій державного дослідження [83, с. 12]. У той же час, доктор геополітики, викладач геополітики в Афіньському університеті Іоанніс Е. Котулас (Ioannis E. Kotoulas) у резюме до дослідження «Історія грецької геополітики» («History of Greek Geopolitics»), посилаючись на академічну бібліографію, зауважує, що сам термін «геополітика» вперше зустрічається в латинській мові у 1679 році у невиданому на той час проєкті енциклопедичного словника німецького філософа Готфріда Вільгельма Лейбніца (1646 – 1716 роки) [79, с. 804].

Перше обґрунтування поняття «геополітики» зробив саме Рудольф Челлен у своїй праці «Держава як форма життя» («Der Staat als Lebensform») [93]: «геополітика - дослідження держави як географічного організму або прояву в просторі» [94, с. 30]. На думку вченого, важливими особливостями держави, що впливали на її силу, були саме геополітичні характеристики, що охоплювали простір, місце її розташування та ресурси. Рудольф Челлен подав бачення національної держави, організованої на принципах єдності та взаємозалежності п'яти основних елементів:

1) країна (як географічний простір: розташування держави по відношенню до іншої держави (топологіка), форми її території (морфологіка), розміру та площі (фізіологіка);

2) нація (населення, що проявляється в наступних факторах: етнічна свідомість, етнічна форма та душа нації);

3) суспільство (структура та соціальна форма);

4) економіка країни (забезпечення потреб населення, зовнішні та торговельні відносини, економічне життя);

5) уряд (авторитет державної політики через форму правління, адміністрування, державну владу) [97, с. 275].

Дослідник розвивав ідею самодостатньої держави, яка активно використовує власні ресурси та веде пошук нових, розширює власний життєвий простір. Взявши за основу фактор могутності, вчений розрізняє «малі держави» (до яких він відносив Францію, Японію, Італію) та «великі держави» (Росія, Великобританія та Німеччина) [95, с. 48]. У зазначеному контексті Рудольф Челлен вбачав в США майбутню гегемонію, оскільки саме ця країна володіла значним військовим та економічним потенціалом. Таким чином, дослідник надавав геополітиці обмеженого значення: розглядав її виключно з позиції дослідження держави як географічного організму.

Важливу роль у становленні геополітики як науки відіграв німецький дослідник, військовий Карл Хаусхофер (1869-1946), послідовник Фрідріха Ратцеля. Одна із суперечливих постатей, яка доклала значних зусиль для інституційного вивчення геополітики і, в той самий час, стала натхненником експансіоністської політики Німеччини. У науковій літературі переважають негативні характеристики дослідника: науковці та експерти зосереджують увагу на тому, що геополітичні ідеї та погляди Карла Хаусхофера справили значний вплив на формування світогляду Гітлера, слугували мотивацією та програмою для нацистського режиму [97, с. 270]. Український науковець у галузі геополітики М. С. Дністрянський зауважив, що, власне, діяльність Карла Хаусхофера «призвела до дискредитації геополітики загалом, особливо німецької геополітики» [18, с. 86]. У той же час, окремі дослідники, зокрема, М. М. Вегеш та І. М. Вегеш висловлюють думку, що в науковій літературі перебільшується вплив Карла Хаусхофера на світогляд Гітлера

[6, с. 141, 144]. На нашу думку, розроблена дослідником концепція «життєвого простору» стала одним з аргументів експансивної зовнішньої політики Німеччини, зокрема, у контексті вторгнення у Східну Європу.

Серед провідних геополітичних ідей Карла Хаусхофера слід зосередити увагу на наступних.

1. Ідея «життєвого простору» («Lebensraum»): обґрунтовував ідею, що величі держави залежить від завоювання нових територій для задоволення власних потреб у ресурсах, при цьому дослідник не виключав й використання сили та насильницького захоплення [29, с. 51]. Зокрема, на думку науковця, для Німеччини, таким «життєвим простором» слугувала Східна Європа, а саме альянс у складі Німеччини, Радянського Союзу та Японії, які б домінували на території-серцевині, зміг би домінувати над світом [74, с. 8].

2. Географічний детермінізм: Карл Хаусхофер підкреслював, що географічне розташування та територіальні характеристики держави впливають на її долю, успіх, стабільність.

3. Теорія «панрегіоналізму»: на думку теоретика, світ повинен бути поділений на глобальні регіони (на основі соціально-політичних та економічних проблем), які контролювались би сильними та впливовими державами: Пан-Америка (центр – США), Пан-Азія (Японія), Євро-Африка (Німеччина) [29, с. 190-191, 211], які пізніше доповнив ще й зоною пан-Росія.

4. На основі теорії «панрегіоналізму» Карл Хаусхофер сформував ідею континентального блоку Німеччина-Радянський Союз-Японія (Берлін-Москва-Токіо), який протистоятиме домінуванню морських держав США та Великобританії [29, с. 281-283], що загрожували, на його думку, стабільності континенту. Лідруючи позиції Німеччини у зазначеному блоці автор пояснював її географічним розташуванням, військовою потужністю. Ідея континентального блоку обґрунтовувала зовнішню політику нацистської Німеччини у напрямку домінування в Європі.

Водночас, як внесок дослідника у розвиток геополітики, слід оцінювати його зусилля до інституційного вивчення геополітики: він розмежував політичну географію як дисципліну, яка вивчає розподіл державної влади в земних просторах (ареалах), та геополітику як науку про форми політичного життя в природних просторах (зонах) [97, с. 270]. За визначенням Карла Хаусхофера, «геополітика – це наука про світову політику в її залежності від географічних принципів і вивчення її практичного застосування у зовнішній політиці з метою створення необхідних інтелектуальних інструментів для захисту та розширення німецького життєвого простору для тих, хто здатний осісти» [78]. Важливе значення для розвитку геополітики мало відкриття у 1924 році Інституту геополітики в Мюнхенському університеті, видавництво впродовж 1924-1945 років щомісячного журналу «Геополітика» («Geopolitik») (пізніше перейменованого на «Журнал геополітики» («Zeitschrift für Geopolitik»)) [81], відкриття Асоціації дослідників геополітики у Гейдельберзькому університеті, першим президентом якої був власне Карл Хаусхофер.

Однак, через зв'язок з нацистським режимом «традиція «класичної геополітики» була дискредитована» [88], а термін «геополітика» отримав негативне забарвлення та втратив свою популярність, на певний час переважно у Європі та СРСР наукові дослідження з геополітичних питань призупинились. Лише у США та ряді країн Західної Європи продовжувала розвиватись наукова дисципліна геополітика.

Американський вчений Ніколас Спайкмен (Nicholas Spykman) (1893 – 1944 роки) розглядав геополітику з позицій практичної дисципліни, як інструмент міжнародної політики. Спираючись на ідеї Гелфорда Маккіндера, дослідник у своїй праці «Географія миру» («The Geography of the Peace») [89] розробив теорію могутньої в геополітичному плані держави, провідні позиції якої мали визначати наступні складові: поверхня, природа, населення, корисні копалини, економічний розвиток, фінансова міць, етнічна неоднорідність, політична стабільність, соціальна інтегральність,

національний дух. Дослідник аргументує ідею протистояння двох груп держав: морських та континентальних. У зазначеному контексті важливе значення має розроблена Ніколасом Спайкменом теорія «Рімленду» [89]. Більшість держав американський теоретик поділяв на три типи: держави без виходу до моря (характерними є проблеми безпеки з боку сусідів), острівні держави (велика ймовірність тиску з боку інших військово-морських держав) та держави із сухопутними та морськими кордонами (потенційну небезпеку становлять протяжність кордонів та могутність потенціалу найближчих сусідів). У цьому контексті, на його думку, глобальну безпеку у світі забезпечує саме контроль за державами Європи та Азії, які розташовані між материковою серцевиною та морями – «Рімлендом». На думку дослідника, влада «Хартленда» може бути стримана саме периферійним «Рімлендом» [100]. Отже, як бачимо, Ніколас Спайкмен провідну роль відводив саме географії, вбачаючи в ній пріоритетний фактор, що впливає на політичну силу держави. Таким чином, як підсумок, констатуємо значний внесок дослідника у становлення геополітики з акцентом на розгляді її як практичної дисципліни, що відіграє допоміжну роль при формуванні державою власної стратегії та політики у міжнародних відносинах.

Отже, у XIX – на початку XX століть саме в Європі та США сформувався напрямок класичної геополітики, для представників якого провідною тезою був вплив саме географічного становища країни та контролем над її територією на силу та міцність держави. Значна кількість геополітичних концепцій цього періоду носили експансіоністську спрямованість. Зміни у геополітичній структурі світу у другій половині XX столітті актуалізували геополітичні питання.

III етап (друга половина XX століття – початок XXI століття):

- період глобальних змін, що вплинули на світоустрій та актуалізували геополітичну проблематику;

- постало питання перегляду та переосмислення геополітичних положень, що поклало початок критичній геополітиці, сприяло формуванню нових геополітичних шкіл;

- у цей період у геополітичних доктринах акценти змістились у бік забезпечення безпеки на світовому рівні;

- геополітика остаточно сформувалась як наука та стала обов'язковим предметом у дипломатичних академіях та університетах.

У першій половині XX століття термін «геополітика» часто використовувався саме в контексті націонал-соціалістичної ідеології, що вплинуло на посилення негативного іміджу самої науки. У той же час, період «холодної війни» та напруженість у відносинах між США та СРСР сприяли актуалізації геополітики у системі міжнародних відносин. У першу чергу, ця проблематика стала центральним питанням у дослідженнях англійських та американських науковців та експертів.

Належну увагу необхідно приділити геополітичній концепції американського політика та стратега Збігнєва Бжезінського (Zbigniew Brzezinski) (1928 – 2017 років), викладеній у його монографії «Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи» («The Grand chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives») [101]. Автор дослідження аналізує розвиток геополітичної ситуації в світі у XX столітті з позиції інтересів наддержави США, обґрунтовує зміну їх зовнішньої політики у контексті розпаду СРСР - перехід від концепції стримування до концепції поширення, формування нового світового порядку з домінуючими позиціями США [101, с. 193]. На думку дослідника, геополітика вивчає «динаміку простору» [101, с. 32].

Розглянемо основні геополітичні позиції Збігнєва Бжезінського:

- збереження лідируючих позицій США у світі;
- Євразія – «шахівниця, на якій продовжується боротьба за глобальну першість»; «центр світу, той, хто контролює Євразію, контролює світ» [101, с. 4];

-упередження шляхом дипломатичних, економічних та військових заходів створення коаліції між великими євразійськими державами, яка може виступити проти США (науковець розглядав як потенційно небезпечний сценарій можливу коаліцію Росії, Китаю та Ірану) [101, с. 54];

- на політичній карті Євразії виокремлює п'яти геостратегічних гравців (Франція, Німеччина, Росія, Китай, Індія) та п'яти геополітичних опор (Великобританія, Японія, Індонезія); критично важливі геополітичні центри (Україна, Азербайджан, Південна Корея, Туреччина та Іран) [101, с. 40];

- Україна – геополітичний центр, оскільки «саме її існування як незалежної країни допомагає трансформувати Росію», «без України Росія перестане бути євразійською імперією» [101, с. 45].

Як бачимо, на основі системного аналізу дослідник розглядає державу як частину глобальної системи, що взаємопов'язана з іншими суб'єктами. Важливим є те, що, на думку вченого, саме географічне розташування впливає на визначення зовнішніх пріоритетів національної держави, а розмір території є основним критерієм статусу та влади [101, с. 37]. Саме з цих позицій дослідник і обґрунтовував поняття геополітики як інструменту для підтримки великими державами стабільності та домінуючих позицій у світі.

Як бачимо, Збігнєв Бжезінський зробив значний внесок у геополітичну думку XX століття. Його позиції щодо провідної ролі США у керуванні глобальними процесами, політики стримування Росії та Китаю мали першочергове значення при прийнятті низки стратегічних рішень у міжнародних відносинах. У той же час, його погляди та концепції піддавались критиці, зокрема, через активну підтримку встановлення контролю над Євразією, підтримку авторитарних окремих режимів в інтересах США.

Американський політолог, урядовий радник та вчений Самюель Гантінгтон (Samuel Phillips Huntington) (1927 – 2008 роки) та його теорія «зіткнення цивілізацій» здійснили значний вплив на оцінювання тогочасного світового балансу сил. У своїй книзі «Зіткнення цивілізацій і перебудова

світового порядку» («The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order» [96] дослідник обґрунтовує думку, що «зіткнення цивілізацій є найбільшою загрозою миру у всьому світі, а міжнародний порядок, заснований на цивілізаціях, є найнадійнішим запобіжником проти світової війни» [96, с. 17]. На думку дослідника, після завершення «холодної війни» саме культурні та цивілізаційні розбіжності (що займають пріоритетні позиції по відношенню до ідеологічних чи економічних чинників) спонукатимуть до виникнення конфліктів у світі. Слід звернути увагу на те, що окремі науковці критично оцінюють погляди Самюеля Гантінгтона, звинувачуючи його в ігноруванні політичних та економічних чинників [96, с. 3]. Дослідник виділяє дев'ять основних цивілізацій (китайську, японську, індуську, ісламську, православну, конфуціанську, західну, латиноамериканську, африканську) [96, с. 45-47], які перебувають у стані постійного суперництва (конфліктів) через релігійні відмінності. При цьому Самюель Гантінгтон стверджує, що таке зіткнення цивілізацій (наявність кривавих конфліктів) відбуватиметься по так званій «лінії розлому» - місцях, де межують різні культури, зокрема, між ісламською цивілізацією та західним світом. Актуальність цієї думки була підтверджена трагічними подіями 11 вересня 2001 року у США. Отже, констатуємо, що геополітична концепція «зіткнення цивілізацій» Самюеля Гантінгтона мала значний вплив на зовнішньополітичні стратегії низки держав світу.

Під впливом цих процесів розпочалося формування нових геополітичних стратегій: на початку 90-х років XX століття у західній геополітичній думці сформувався напрямок «критична геополітика», представники якого наголошують на необ'єктивності класичних геополітичних теорій. Критична геополітика досліджує використання державами та політичними силами геополітичних аспектів для обґрунтування власних дій (як приклад, використання концепції «життєвого простору» («Lebensraum») Фрідріха Ратцеля для виправдання агресивної політики).

Одним з провідних представників критичної геополітики, який головну увагу акцентував на проблематиці використання геополітичних уявлень для досягнення політичних цілей, є ірландський дослідник Джерард Туал (Gerard Toal) (1962 р. н.). На основі дослідження глибинних територіальних конфліктів та геополітичної боротьби вчений зазначав, що класична геополітика, головним чином, концентрує увагу на питаннях державної влади та територіальних конфліктів, оминаючи соціальні та культурні чинники, які впливають на міжнародні відносини. На думку Джерарда Туала, геополітика досліджує уявлення та поняття, які використовує держава для обґрунтування власних політичних цілей та дій: «Геополітику можна описати як теорію вирішення проблем для концептуалізації та практики державного управління» [77, с. 107]. Натомість критична геополітика у трактуванні дослідника є «проблематизуючим теоретичним підприємством, яке ставить під сумнів існуючі структури влади та знання» [77, с. 109]. Отже, як бачимо, дослідження Джерарда Туала змінили розуміння поняття геополітики, акцентувавши увагу на аспекті контролю не просто над простором, а над ідеями та уявленнями, які впливають на зміст міжнародних процесів.

Таким чином, в сьогоденнішніх умовах зростання рівня конфліктності у світовій політиці найгостріші міжнародні проблемні питання вимагають найефективніших механізмів оперативного вирішення, при розробці та впровадженні яких головне значення набуває саме геополітика. На основі проведеного дослідження можемо констатувати, що геополітика являє собою багатогалузеву та міждисциплінарну сферу наукового інтересу, яка активно використовує здобутки низки інших наук – історії, політології, географії, економіки, соціології, демографії тощо. У зазначеному контексті необхідно чітко розмежувати геополітику (яка аналізує політичну взаємодію держав та міжнародних акторів, концентруючи увагу на впливі географічних факторів на політичні процеси) від політичної географії (що досліджує просторову організацію політичних процесів у державі). Термін «геополітика» активно використовують для оцінки та характеристики стану міжнародних відносин,

аналізу політичного світоустрою. Однак, серед наукової спільноти відсутнє узагальнене визначення терміну «геополітика», що, у свою чергу, призводить до розмивання меж визначення поняття, ускладнює процес розробки та прийняття відповідних рішень міжнародного рівня, створює сприятливі умови для політичних маніпуляцій. На основі аналізу поданих у науковому дослідженні тлумачень, на наш погляд, найбільш всеохоплюючим є визначення геополітики як науки, яка вивчає роль географічного чинника у зовнішній політиці держави та його вплив на формування національних інтересів країни, державних чи міждержавних законодавчих актів щодо поділу територій та перерозподілу сфер впливу [90]. Сьогодні геополітика залишається важливою складовою міжнародних відносин, стратегічного планування зовнішньої політики, забезпечення національної безпеки тощо.

1.2. Особливості формування української геополітичної думки в кінці XIX – XX століттях

Історія становлення геополітики як напряму української політичної думки охоплює кінець XIX – XX століття. До цього часу ми можемо вести мову виключно про наявність геополітичних поглядів та ідей, які формувались під впливом суспільно-політичних процесів та носили фрагментарний характер.

Суспільно-політичні та соціально-економічні події кінця XIX - початку XX століття (всеохоплюючі трансформаційні процеси, піднесення українського національно-визвольного руху, боротьба за національне відродження та державність тощо) викликали необхідність перегляду ролі та значення української держави у світовому геополітичному просторі. Саме в цей час констатуємо появу державно-політичних програм, спрямованих на обґрунтування геополітичних принципів існування української держави. При цьому головний акцент було зроблено на пріоритетності та вагомості

геополітичного становища України, самостійності етнічних українських земель, суверенності та незалежності української держави.

Сьогодні, коли на порядок денний постало питання розвитку та збереження української ідентичності, коли Україна «опинилася у центрі великої геополітичної гри» [27] та виборює своє майбутнє в європейській системі, актуальності та пріоритетності набувають сучасні проєкти, спрямовані щодо подальшого руху нашої країни до європейських структур. А отже, актуальними стають питання перегляду геополітичної концепції майбутнього України, стратегії національної безпеки, визначення чіткої державної політики тощо.

При розгляді зазначених питань важливе значення має науковий доробок українських вчених та дослідників з теоретичних основ геополітики у контексті державотворчих процесів, який дає можливість сформувати нові теоретичні геополітичні положення відповідно до вимог часу.

У контексті розгляду питання становлення української геополітики необхідно звернути увагу на основні умови, в яких відбувалось формування геополітичної думки в Україні та які вплинули на її основні аспекти. На нашу думку, однією з таких головних умов була тривала відсутність української державності та поділ України між різними державами, що стримувало процес формування підходів до державної геополітики, сприяло успадкуванню окремих ідей та поглядів у розробках з геополітичної проблематики дослідників від їх попередників. Важливе значення у зазначеному контексті має аспект формування певного типу свідомості у суперечливих концепціях конфліктності та підпорядкування, що було обумовлено розташуванням України на перетині різних цивілізацій, культур та релігій [55, с. 1]. До початку XX століття геополітичні ідеї та погляди, сформовані українськими політичними і громадськими діячами та науковцями, носили переважно фрагментарний характер, розглядались у контексті політичної, історичної, географічної, економічної тощо інформації, не містили цілісного наукового

аналізу. З початку XX століття відбувся процес теоретичного оформлення фундаментальних геополітичних принципів.

Хронологічні рамки процесу становлення української геополітики як науки охоплюють кінець XIX – XX століття, коли відбулись структурні зміни в міжнародних відносинах, зміни політичної структури світу. До цього часу в українській політичній думці сформувалось лише геополітичне бачення, на основі якого в подальшому були сформовані геополітичні інтереси української держави після здобуття її незалежності.

На нашу думку, у процесі становлення та розвитку української геополітики як науки доцільно виділити п'ять етапів, в залежності від процесу становлення та розвитку української державності, суспільно-політичної думки:

I етап (часи Київської Русі – початок XIX): геополітичні традиції періоду київських князів та козацьких гетьманів; поява перших уявлень про геополітичну роль України в умовах перших спроб становлення української державності; геополітичні ідеї та погляди, головним чином, фокусувались навколо проблематики впливу географічних факторів на політичні інститути та процеси (географічний детермінізм).

II етап (друга половина XIX століття – початок XX століття): українська суспільно-політична думка перебувала під впливом російської та західноєвропейської політичних течій; геополітичні ідеї та погляди формувались в умовах міждержавного протистояння у Першій світовій війні, активізації національно-визвольних рухів; період формування наукової української геополітичної школи.

III етап (початок XX століття – 1991 рік): в умовах радянського тоталітарного режиму геополітика отримала тавро «буржуазної ідеології»; після Другої світової війни термін «геополітика» стає немодним, а сама геополітика - непопулярним напрямком досліджень у географії; відповідно геополітика у цей період не розвивалась в Україні; водночас українські політичні діячі в еміграції розробляли геополітичні концепції.

IV етап (1991 рік – 2014 рік): період відродження геополітичної думки в Україні та становлення української геополітики як сфери наукового знання, яке сформувалось на принципах географічного детермінізму та політичної географії; формування власних геополітичних концепцій, геополітичних пріоритетів на регіональному та світовому рівнях тощо; період академічних досліджень з геополітики.

V етап (2014 рік – 2024 рік): спостерігаємо значні зміни в українській геополітичній думці, пов'язані із російсько-українською війною (захопленням Росією Криму, війною на Донбасі, російським вторгнення в Україну у 2024 році): основними геополітичними акцентами стають питання національної безпеки, протії агресії Росії, інтеграції України до європейських структур.

Провідними представниками геополітичної думки України XIX – початку XX століть, які зробили значний внесок в становлення та розвиток геополітики, були українські політичні діячі та дослідники М. П. Драгоманов, М. С. Грушевський, В. К. Липинський, Ю. І. Липа, С. Л. Рудницький та інші, які у своїх творах та публікаціях, хоч і не вживали власне терміну «геополітика» у сучасному значенні, у той же час формулювали ідеї та погляди, що перекликалися із геополітичними концепціями мислителів та науковців країн Європи: провідною тематикою досліджень європейських вчених були питання колоніальної політики провідних держав світу, для українських вчених – питання відновлення державності корінної спільноти на етнічній території. У той же час, впродовж всієї історії української державності змінювались політичні пріоритети, розвивалась суспільно-політична думка, відповідно змін зазнавали зміст та сутність геополітичних ідей та поглядів, геополітичних традицій та концепцій.

Окремі геополітичні ідеї та погляди відображені в державній діяльності ще київських князів та козацьких гетьманів. Так, перші спроби окреслити геополітичну орієнтацію України спостерігаємо у політико-правовому

трактаті П. Орлика (1672 – 1742 роки) «Звід прав» [8], де були прописані принцип міжнародної рівноваги як запоруки стабільності, ідея багатосторонніх зовнішніх гарантій державності Гетьманщини тощо [8, с. 45, 48].

Значний внесок у розвиток геополітичних ідей та становлення української геополітики зробив М. П. Драгоманов (1841 – 1895 роки), ідеї та погляди якого здійснили вагомий вплив на формування та розвиток окремого напрямку дослідження в українській політичній думці - проблематики взаємовпливів навколишнього природного середовища та політики. На основі аналізу праць М. П. Драгоманова можемо окреслити його провідні геополітичні ідеї та погляди:

- єдність всіх українських етнічних земель в єдиному політичному організмі федералістичної моделі: найкращою у цьому випадку, на думку вченого, була модель Російської федеративної республіки «з національною та краєвою автономією» [25];
- міцний зв'язок України із Західною Європою (тобто українське питання повинно вирішуватись в контексті загальноєвропейських процесів на європейському континенті);
- право нації на самовизначення [24];
- європейський цивілізаційний вибір України;
- збалансована національна політика як на Заході, так і на Сході.

Отже, М. П. Драгоманову належать провідні позиції у визначенні геополітичних ідей зовнішньої політики України другої половини XIX століття, зокрема, вчений обґрунтував актуальну на сьогодні ідею європейського цивілізаційного вибору України. У той же час, критики зазнала точка зору М. П. Драгоманова щодо ототожнення українських та російських геополітичних інтересів [5, с. 74].

Важливе значення у розвитку геополітичного питання кінця XIX століття – початку XX століття відіграли розробки українського історика, громадського та державного діяча М. С. Грушевського (1866 - 1934

роки), який при дослідженні історії України апелює до тематики визначної ролі географічних чинників. Так, зокрема, серед головних геополітичних ідей науковця виокремимо наступні:

- ідею національно-територіальної автономії України у складі Російської федеративної демократичної республіки (на принципах децентралізації влади) [17, с. 48-49], яка після подій 1917 року трансформується в ідею суверенної незалежної України; принципи федералізму М. С. Грушевський проєктував в перспективі на геополітичний устрій всієї Європи;

- ідея Чорноморсько-балтійської федерації у складі України, Білорусі та Литви з домінуючими позиціями української нації, яка повинна була сприяти «глибокій соціалістичній та інтернаціональній трансформації Заходу та всього світу», яка «виявилася ілюзією» [50, с. 189];

- ідея «чорноморської орієнтації» незалежної України [17, с. 144];

- визначення території автономної Української держави за етнічним принципом (територія розселення українського народу);

- переорієнтація України з російського напрямку на західноєвропейський за умови збереження самостійності [16, с. 15].

Як бачимо, провідною геополітичною ідеєю М. С. Грушевського на початку ХХ століття була теза про автономну Україну у складі Російської держави на засадах федералізму, яка під впливом суспільно-політичних подій 1917 року трансформувалась в ідею самостійної України та зміни зовнішнього орієнтиру на Європу (обґрунтовуючи останнє історичною спорідненістю українського народу із західноєвропейським) [68, с. 77]. М. С. Грушевський зрозумів крах ідеї перебування України у складі Росії. Сьогоднішні реалії доводять актуальність ідей та поглядів державного діяча.

Вагоме значення у розвиток геополітичних ідей також зробив український політичний та громадський діяч М. І. Міхновський (1873 – 1924 роки), який обґрунтовував свої погляди та позиції, спираючись на факти та події часів козацької та гетьманської державності. У трактаті «Самостійна Україна», який став програмним документом Революційної Української

Партії, автор, аналізуючи вплив фактору географічного положення на систему міждержавних відносин, презентує геополітичну мапу української території, окресливши кордони української території: «одна єдина нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказу» [48, с. 45]. На думку автора, саме «державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин» [48 с. 32], звідси – першочерговим завданням є необхідність відновлення української держави. У цьому контексті автор заперечував будь-які підстави включення території України в межі Російської держави у XVII – XVIII століттях. Водночас, розпад Російської імперії став основною причиною втрати актуальності концепцій М. І. Міхновського, їхньої невідповідності тогочасним суспільно-політичним реаліям.

Геополітичні питання були провідною тематикою праць українського політичного діяча, ідеолога українського націоналізму Д. І. Донцова: питання здобуття надпотужної української держави над Чорним морем визначало долю усієї Європи на століття і, відповідно, мало світове значення [20, с. 33]. Відправною точкою геополітичних ідей та поглядів Д. І. Донцова було обґрунтування впливу особливостей природного простору (розмір території, кордонів, родючості ґрунту тощо) та народу (чисельності, спільності мови та культури тощо) на реалізацію української державної ідеї [20, с. 57]. З цих позицій розглянемо основні геополітичні аспекти праць Д. І. Донцова, які не позбавлені актуальності і сьогодні:

- розгляд українського національного питання через призму міжнародних відносин (Д. І. Донцов вказав на вплив фактору існування самостійної Української держави на співвідношення сил між Європою та Росією, акцентуючи увагу на ролі України як «чинника європейської рівноваги» [23, с. 439]);

- ідея європейської єдності у контексті протистояння Росії як руйнуючої загрози для європейської демократії [22, с. 99] (до перспективних напрямків зовнішньої орієнтації самостійної української держави відносить зацікавлені

у розпаді Російської імперії країни Німеччину та Австро-Угорщину; пропагує налагодження союзницьких стосунків із Польщею);

- інтерпретація Росії як смертельної загрози для України, яка «не лишила нам свободи вибору... поставила нас перед дилемою: або цілковита національна смерть, або – безпощадна боротьба» [21, с. 31], що актуалізує погляди мислителя у контексті сучасної російсько-української агресії;

- ідея геополітичної приналежності України до Середньої Європи, що перетворило країну на свого роду центр політичної та культурної боротьби (така позиція покликана необхідністю змінити орієнтацію зі Сходу на Захід) тощо.

Як бачимо, М. І. Міхновський та Д. І. Донцов наголошували на важливості та актуальності геополітичної стратегії України, акцентуючи головну увагу на необхідності протидії загарбницькій політиці Росії, яка становила загрозу не лише існуванню України як самостійної держави, а й загрозу всій Європі. Важливе значення мало й те, що Д. І. Донцов в геополітичному аспекті порушив питання існування саме самостійної України в контексті протистояння між Заходом та Сходом, у той час, коли більшість політичних діячів стояла на позиціях автономії української держави.

Однією з ключових фігур геополітичної думки України був політичний діяч, історик В. К. Липинський (1882 – 1931 роки). Геополітичні погляди та ідеї вченого висвітлені у праці «Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму: писані 1919 – 1926 р.» [44]. В основі соціологічної теорії В. К. Липинського лежать принципи формування державної нації на основі «почуття територіального патріотизму, інстинкту сусідства і земляцтва» [44, с. 256]. Основну увагу дослідник акцентував навколо наступного спектру питань:

- соборність українських земель: об'єднуюча, вільна і незалежна Україна;

- національно-політична ідентичність, яка визначається територією, на якій живе людина;

- заключення союзу, а не федерації, між Україною, Білорусією та Великолорусією є головним зовнішнім напрямком майбутньої держави;

- активна політика України у справах «Руського Сходу» забезпечить їй належне національно-державне існування, пасивна політика приведе до руйни [44, с. 13, 36, 329].

У контексті останнього питання В. К. Липинський пропонує три можливих сценарії щодо такої активної політики:

- 1) як авангард демократичного Заходу в руйнуванні Російського Сходу;

- 2) як авангард охлократичного Сходу в руйнуванні Заходу;

- 3) як авангард в органічному відродженні Російського Сходу, в його обороні як перед західною демократією, так і перед азійською охлократією [44, с. 329]. Як зазначає історик, перша політика монополізована Польщею, а друга – Москвою, отже, обравши будь-який з цих двох варіантів Україна опиниться під впливом або Польщі, або Москви. На його думку, тільки третя політика є традиційно-національною, при якій Україна зможе обернути собі на користь так звані міжнародні комбінації лише в тому випадку, коли в питаннях «Російського Сходу» вона стане позитивним фактором і зміцнить спільну союзну силу [44, с. 329].

Важливою, на нашу думку, є точка зору В. К. Липинського щодо відсутності будь-якої держави в Європі, що була б зацікавлена в існуванні сильної та великої Української держави, натомість, багато політичних сил зацікавлені у її слабкості або знищенні [44, с. 147]. До проблемних питань існування незалежної України вчений відніс і «хворобу недержавності» [44, с. 419] (відсутність державності пояснювалась фактором постійного завоювання воюючими сусідами), серед причин якої В. К. Липинський виділяв географічне положення України (на його думку, з політичного погляду воно було найгірше в Європі): на «битім шляху між Азією і Європою (що впливає на постійне пересування кордону між Сходом та Заходом), на

географічно несталім пограниччю двох різних культур: Візантійської і Римської, без захищених природою ґраниць од сусідніх держав» [44, с. 421]. Як бачимо, концепції В. К. Липинського не втратили свого практичного значення і в умовах сьогодення: на часі залишаються ідеї національної єдності, захисту суверенітету.

Актуальності сьогодні не втратили й інтеграційні концепції українського політолога, громадського діяча Ю. І. Липи (1900 – 1944 роки). У своїх наукових розробках [39] дослідник, аналізуючи історію української держави та сучасну йому ситуацію у світі, запропонував геополітичний проєкт української держави, де обґрунтовані ідеї об'єднання причорноморських країн на основі політичних, соціальних, економічних тощо інтересів з лідируючими у такому блоці позиціями України. Зокрема, науковець відводить у «чорноморському просторі» важливу роль Кримському півострову: «опертя на Чорне море! – клич українських державних інтересів» [41, с. 12]. У той же час, на думку вченого, у рамках «чорноморської доктрини» перспективним майбутнім для України видавався союз з причорноморськими країнами - Туреччиною та Болгарією, які об'єднувало «прагнення до національної консолідації».

На противагу курсу західноєвропейської орієнтації М. П. Драгоманова, М. С. Грушевського та Д. Донцова, Ю. І. Липа пропагував ідею, що основною віссю для України повинен стати напрямок «Південь – Північ», який, на думку автора, є «найатракційнішою [найпривабливішою] віссю на просторах між Балтією та Уралом» [39, с. 309]. Напрямок «Схід – Захід» дослідник вважав «нищенням власного характеру, духовності, що прийшла з півдня» [39, с. 310]. Подальша доля Росії вбачається науковцю так: «...Єдиним рятунком для існування української державності є цілковите знищення російської великодержавності» [41, с. 12-13]. На нашу думку, однією з провідних тез вченого, яка розкриває зміст його геополітичної концепції та є сьогодні актуальною: «Вільна Україна буде не після

звільнення Києва, а після знищення Москви як столиці російської наддержави» [41, с. 14].

Важливим фактором є те, що до цього часу геополітичні погляди та ідеї були розроблені та запропоновані, головним чином, державними та політичними діячами, у той час, як презентована Ю. І. Липою геополітична концепція була першою, розробленою саме українським вченим. Своїми науковими розробками, які мають і сьогодні актуальне значення, дослідник «намагався створити каркас для новітньої української ідеології» [15], сформував нову модель включення України у світові відносини, відповідно до нових територіально-політичних реалій.

Таким чином, на основі аналізу геополітичних поглядів, ідей та концепцій українських державних і політичних діячів, науковців та вчених, які були висловлені та сформовані у другій половині XIX століття – початку XX століття, можна зробити висновок, що становлення української геополітики як науки відбувалось у доволі складних та суперечливих умовах (структурних змін в міжнародних відносинах, змін політичної структури світу тощо). Саме з початку XX століття розпочався процес теоретичного оформлення фундаментальних геополітичних принципів, процес становлення української геополітики як науки. У XXI столітті глобальні світові події, результатом яких став новий політичний та економічний порядок, спровокували значні зміни в геополітичній ситуації, що вимагає перегляду геополітичних концепцій попередніх періодів у відповідності до вимог часу. Геополітична ситуація початку XXI століття дала новий поштовх дослідженням питання регіональної структуризації геополітичного простору [75, с. 85].

Як бачимо, впродовж XX – на початку XXI століть у контексті світових змін відбулась трансформація поняття «геополітики»: від спрощених тлумачень географічних та територіальних аспектів до їхнього аналізу у контексті викликів глобалізації. Геополітика від ідей та уявлень перейшла у статус багатовимірної наукової дисципліни.

1.3. Стан джерельної бази дослідження

Тематика геополітичних питань сьогодні є надзвичайно актуальною та затребуваною, перебуває у центрі поля зору як науковців, так і експертів, політичних та громадських діячів. Глобальні процеси, що змінюють геополітичну мапу світу, вимагають поглибленого аналізу та обґрунтування подальших перспектив. У цьому контексті доцільним та необхідним є дослідження наукової спадщини вчених з теоретичних основ геополітики, що дозволить сформулювати нові геополітичні положення, які б відповідали вимогам часу. Актуальними та затребуваними у сучасних умовах є геополітичні концепції видатного українського науковця С. Л. Рудницького.

Досліджуючи питання сутності та актуальності геополітичних поглядів вченого-енциклопедиста у контексті становлення української геополітичної думки ми систематизували джерельну базу наступним чином:

- праці та публікації з теоретико-методологічних засад геополітики, в яких презентовано класичні геополітичні теорії, сучасний стан концептуалізації геополітики; наукова спадщина українських вчених, провідною тематикою досліджень яких були теоретичні та методологічні особливості становлення української геополітичної думки кінця XIX – XX століть;
- праці, рецензії, статті, критично-історичні розвідки та листування С. Л. Рудницького;
- дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених, провідною тематикою яких була наукова спадщина українського вченого у контексті сучасних геополітичних викликів, питання внеску науковця у становлення та розвиток української геополітичної думки;
- збірки праць та матеріалів конференцій, присвячених аналізу наукової спадщини видатного українського вченого.

При дослідженні питання теоретико-методологічних засад геополітики автором наукової роботи використано класичні праці теоретиків геополітики, зокрема, представників німецької геополітичної школи (Фрідріха Ратцеля

(Friedrich Ratzel) [76], Рудольфа Челлена (Rudolph Kjellén) [94], Карла Хаусхофера (Karl Haushofer) [29, с. 51], англійської (Гелфорда Джон Маккіндера (Halford John Mackinder) [84, 85], американської шкіл (Альфреда Тайєр Мегена (Alfred Thayer Mahan) [86, 87], Ніколаса Спайкмена (Nicholas Spykman) [89], Збігнєва Бжезінського (Zbigniew Brzezinski) [101], Самюеля Гантінгтона (Samuel Phillips Huntington) [96] та інших. Дослідники заклали основи геополітики як галузі знань, що ґрунтується на географічному детермінізмі та природних факторах, які впливають на політичні рішення країни. Зокрема, геополітика як боротьба і змагання держав за життєвий простір та встановлення контролю над ним втілена у розробленій концепції «Lebensraum» Фрідріха Ратцеля, концепції «Хартленда» Гелфорда Джон Маккіндера, теорії «малих та великих держав» Рудольфа Челлена, теорії «панрегіоналізму» Карла Хаусхофера. З початку XX століття акцент з географічного детермінізму переміщується в площину міжнародних відносин та зовнішньої політики держав, що було втілено у розробленій Ніколасом Спайкменом теорії «Рімленду» (прибережного поясу), «великій шахівниці» Збігнєва Бжезінського, теорії «зіткнення цивілізацій» Самюеля Гантінгтона. Як бачимо, методологічною основою праць представників класичних шкіл були географічний детермінізм (обґрунтовував взаємозв'язок між географічними факторами та політичною поведінкою) та історико-географічний аналіз при поясненні геополітичної поведінки держави.

Погляди та ідеї представників класичних геополітичних шкіл висвітлені у працях та публікаціях вітчизняних науковців (М. М. Вегеш та І. М. Вегаш [6, с. 141, 144], Л. М. Герасіна [13], А. Г. Гольцов [14], В. Г. Копачинська [35, 82] та інші) і закордонних дослідників (Вольфган Бауман (Wolfgang Baumann) [100], Ханс Адольф Якобсен (Hans-Adolf Jacobsen) [78], Лешек Сікульський (Leszek Sykulski) [83], Мер'є Куус (Merje Kuus) [88], Сільвіу Костачі (Silviu Costachie) [97] та інших), в яких у контексті аналізу поглядів теоретиків подано та проаналізовано різні підходи до тлумачення поняття «геополітики». Дослідження представляють науковий інтерес у контексті

критичних оцінок поглядів представників класичних геополітичних шкіл, можливих сценаріїв адаптації поглядів дослідників на сучасні реалії.

Отже, на ґрунті праць теоретиків були сформовані основи геополітичної науки. Неможливо залишити поза увагою й той факт, що окремі їхні ідеї отримали негативне забарвлення, оскільки були використані для виправдання агресивної політики, що ставило під сумнів моральність геополітики. У сучасних умовах класичні теорії геополітики об'єднуються з новими геополітичними підходами із врахуванням глобальних змін.

Основними джерелами з висвітлення питань становлення української геополітичної думки є праці та публікації видатних українських політичних діячів та дослідників XIX – початку XX століть, що зробили значний внесок в становлення та розвиток української геополітики: М. П. Драгоманова [24, 25], М. С. Грушевського [17], В. К. Липинського [44], Ю. І. Липи [39, 40, 41, 42, 43] та інші, які сформулювали ідеї та погляди, що перекликалися із геополітичними концепціями мислителів та науковців країн Європи: провідною проблематикою досліджень європейських вчених були питання колоніальної політики великих держав світу, для українських вчених – питання відновлення державності на етнічній території. Водночас, впродовж всієї історії української державності змінювались політичні пріоритети, розвивалась суспільно-політична думка, відповідно змін зазнавав і зміст геополітичних ідей та поглядів, геополітичних традицій та концепцій.

Аналіз джерельної бази магістерської роботи свідчить про те, що тема геополітичних поглядів та ідей С. Л. Рудницького широко представлена у працях та публікаціях вітчизняних та зарубіжних науковців, що досліджували життєвий шлях та наукову спадщину вченого, а також у наукових розробках, основна проблематика яких була спрямована на аналіз становлення та розвитку української геополітичної думки, розвитку історичної та політичної географії, обґрунтуванню сучасних глобальних змін у світі.

При написанні наукового дослідження за основу було взято власні публікації, розвідки та листування С. Л. Рудницького. Водночас, слід звернути увагу на той факт, що у радянський період праці українського вченого були заборонені (до реабілітації у 1965 році), як такі, що суперечили радянській доктрині, самого науковця заарештовано у 1933 році за звинуваченнями у «буржуазному націоналізмі» та антирадянських настроях. Лише з початку 1990-их років, із здобуттям незалежності України значно зросла зацікавленість українських дослідників науковою спадщиною С. Л. Рудницького. Водночас, деякі архівні документи і досі залишаються маловідомими, власні праці дослідника малодоступними або перевидані за радянських часів із відповідними правками.

При дослідженні геополітичних ідей та поглядів вченого слід звернути увагу на те, що С. Л. Рудницький, як вчений географ, основну увагу акцентував саме на висвітленні питань географічного становища України, її природних ресурсів тощо. У той же час, саме С. Л. Рудницький вперше подав науковий опис української землі, акцентуючи при цьому увагу на пріоритетності значення географічного фактору для формування національної ідентичності, державної незалежності та територіальної цілісності, обґрунтовуючи стратегічне положення України. Саме ці аспекти висвітлені у науковому дослідженні вченого «Чому ми хочемо самостійної України?» [62, с. 76]. Питання національного державотворення були провідною тематикою праць «Українська справа зі становища політичної географії» [61], «Україна – наш рідний край» [60], в яких вчений доводить історичне право українців на власну державу, аргументуючи його існуванням впродовж історичного розвитку на українських територіях власних державних утворень. У своїх наукових працях С. Л. Рудницький також досліджував одне з актуальних питань - обґрунтування України як самостійного геополітичного суб'єкта міжнародних відносин. Зазначена тема висвітлена вченим у працях «Огляд національної території України» [59], «Основи геополітики України» тощо. Важливе значення для розвитку

геополітики мали розроблені дослідником етнографічні та географічні карти, які науково обґрунтовували етнічну територію українців [57].

При написанні наукової роботи використано матеріали низки монографій, присвячених питанням наукової діяльності та аналізу наукових праць вченого. Зокрема, значний масив інформаційного та аналітичного матеріалу подано у дослідженнях та статтях науковця О. І. Шаблія [70, с. 8-17] - вченого, який обґрунтував, що саме С. Л. Рудницький є основоположником не тільки української наукової політичної географії, але й геополітики. У контексті дослідження наукової діяльності С. Л. Рудницького автором монографій та публікацій презентовано аналіз основних геополітичних концепцій вченого. Зокрема, увагу акцентовано на тому, що саме С. Л. Рудницький науково обґрунтував національні межі України, підкреслив важливе значення етнічних меж України, її природного потенціалу у формуванні української незалежної держави. Яка зазначає Г. В. Копачинська, дослідник на основі доведення факту тимчасовості баганаціональних імперій аргументує необхідність формування незалежної України в її етнічних межах [82, с. 55].

Для написання наукової роботи ми також використали статті збірок наукових праць та матеріали конференцій, присвячених аналізу наукової спадщини видатного українського вченого. Так, зокрема, значний масив інформаційного матеріалу подано у збірках «Історія української географії» [10, 54], присвячених 130-літньому та 140-літньому ювілеям фундатора української географії. У статтях збірників подано життєпис дослідника, ідеї та погляди досліджуються у географічному, геополітичному, історичному контекстах.

Наукова спадщина українського вченого С. Л. Рудницького у контексті цивілізаційного розвитку України, національного державотворення, ідеї націоналізму висвітлена у працях У. П. Кошетар, С. В. Литвинської, Л. А. Добровольської [37], Л. Нагорної [49], О. Рудакевич [54] та інших. Зокрема, науковці наголошують на тому, що С. Л. Рудницький довів та

аргументував той факт, що Україна є окремою територіальною та природною одиницею Європи.

Серед вітчизняних науковців, центральними питаннями розгляду яких була розроблена вченим концепція української держави як самостійного геополітичного суб'єкту, слід виокремити наукові розвідки О. І. Вісьтак [10], Р. М. Коршука, І. І. Петренка, О. І. Салтовського, В. М. Федорченка [36] та інших. Наголошуючи на актуальності зазначеного питання в сучасних умовах, дослідники наголошують на тому, що розроблені наукові здобутки дозволяють краще зрозуміти минуле та сформувані майбутнє української держави, розробити надійні шляхи розвитку тощо.

Аналіз питання актуальності геополітичних концепцій С. Л. Рудницького у контексті сучасних реалій, зокрема, перспектив ідеї Балтійсько-Понтійської федерації, презентовано у публікаціях О. Ковалевської [31, 32], А. В. Кузишина [38], О. Ю. Кондратенко [33, 34], О. Маруховського [47], С. Сонько та Ю. Кисельова [65]. Зацікавлення викликають подані у статтях критичні оцінки зазначеної концепції, а також сьогоденні можливі перспективи.

На основі аналізу джерельної бази доцільно виокремити праці науковців, провідною тематикою яких є питання ролі та значення С. Л. Рудницького у розвитку суспільно-політичної думки першої третини ХХ століття. Зокрема, у публікаціях І. М. Вегеш та М. М. Вегеш [5], Л. В. Перевалової та М. Г. Окладної [51] та інших. Зацікавлення викликають подані у статті висновки щодо наукового розуміння причин та шляхів процесу розвитку української самостійної держави.

Отже, на основі аналізу джерельної бази констатуємо, що наукова спадщина видатного українського вченого С. Л. Рудницького є важливим та актуальним джерелом для розуміння та обґрунтування геополітичного положення України, розробки ефективної стратегії в умовах сучасних викликів у глобальному контексті. Водночас, геополітичні концепції українського вченого потребують перегляду та адаптації до сучасних умов.

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО

2.1. Питання національного державотворення у науковому доробку Степана Рудницького

В умовах зростання викликів та загроз національній безпеці України актуальності набуває питання пошуку нової моделі геополітичного розвитку держави, яка б відповідала вимогам часу. У цьому контексті вагоме значення набувають ідеї, погляди та концепції дослідників та вчених, які стояли у джерел української геополітичної науки. Так, вагомий внесок у формування та обґрунтування позиції України у світі та її ролі у світовій політиці (на основі дослідження географічних, історичних, політичних та економічних факторів) зробив видатний український вчений, політичний мислитель, основоположник української географії, засновник геополітики в Україні Степан Львович Рудницький (1877 – 1937 роки). На основі наукових досліджень вчений доводив необхідність формування незалежної української держави в її етнографічних межах як окремого геополітичного суб'єкту із власними національними інтересами, оскільки це означало «розв'язання посліднього великого національного питання в Європі» [61, с. 51]. В основі геополітичної концепції національного державотворення дослідника були дві провідні ідеї: науковець доводив існування незалежної України й українців та їхнє законне право на власну державу [32].

Геополітичні концепції С. Л. Рудницького представлені, зокрема, у працях «Коротка географія України» (1910 рік), «Україна і українці» (1914 рік), «Україна – наш рідний край» (1921 рік), «Огляд національної території України» (1923 рік), «Основи землезнання України» (1924 рік), «Українська справа зі становища політичної географії» (1923 рік), «Геополітичне положення України» (1931 рік) та інші. У своїх роботах та нарисах дослідник на основі розгляду природно-географічного питання та аналізу економічного

потенціалу України доводив, що географічне розташування країни, її навколишнє середовище та природні ресурси є основними факторами політичної та економічної незалежності, зміцнення країни, що, у свою чергу, забезпечує її успішне національне державотворення.

Центральним питанням наукового доробку С. Л. Рудницького було питання створення незалежної демократичної української держави як самостійного геополітичного суб'єкта, здатного захистити національні інтереси та відстояти власні позиції на міжнародній арені. В умовах сучасних загроз суверенітету та територіальної цілісності України зазначене питання є актуальним, саме тому, на наш погляд, постає необхідність в перегляді геополітичних поглядів та ідей С. Л. Рудницького відповідно до вимог часу.

Питання національного державотворення науковець розглядав через комплексний підхід до аналізу фактів з історії, географії, економіки, культури тощо. На основі розгляду праць та розробок С. Л. Рудницького, на наш погляд, видається доцільним виокремити наступні геополітичні позиції науковця у дослідженні питання національного державотворення.

1. *Законне право українців на власну державу: «...Українська земля це споконвічна батьківщина і власність українського народу!...»* [60, с. 16].

Це твердження є однією з провідних геополітичних ідей С. Л. Рудницького. Досліджуючи питання національного державотворення з позицій географії, історії й міжнародних відносин, вчений доводив законне право українців на власну державу. Зокрема, у праці «Коротка географія України» на основі аналізу історичного минулого України, зокрема розподілу її території між різними імперіями наприкінці XIX – на початку XX століть, науковець обґрунтовує існування української держави так: «...Ми українці, земля де живемо зветься ся Україна... Та не тільки нарід лучить українську територію в одну цілість. Україна також з иньших оглядів мусить бути вважана за виразно зазначену одноцільну територію серед иньших територій Європи...» [57, с. 6]. У цьому контексті С. Л. Рудницький наголошує на історичному праві українців на власну державу: розглядаючи питання

існування впродовж історичного розвитку на українських територіях власних державних утворень (Київської Русі, Козацької держави), вчений доводить, що цей факт є підтвердженням незалежності України [60, с. 17].

Важливим аспектом у концепції національного державотворення було питання розгляду українського народу як окремого етносу: «український народ являє собою самостійну одиницю серед інших народів Європи» [62, с. 76] із власною історією, традиціями та культурою, збереження і розвиток яких може забезпечити саме незалежна держава. На думку дослідника, цей аргумент є свідченням того, що український народ має законне право на існування незалежної та самостійної української держави.

Отже, аналізуючи історичні та геополітичні аспекти української державності, С. Л. Рудницький обґрунтовував необхідність та законність існування української незалежної держави. На нашу думку, зазначені погляди дослідника є сьогодні актуальними та доводять необґрунтованість та безпідставність поширених в сучасних умовах російсько-української війни заяв про відсутність державотворчих традицій в історії українського народу.

2. Україна - самостійний геополітичний суб'єкт з власними національними інтересами, визначеними позиціями у системі міжнародних відносин.

У своїх наукових працях та розробках С. Л. Рудницький розглядав Україну як «ключову державу», «геополітичний міст» між Сходом та Заходом, між Європою та Азією, між Чорним та Балтійським морями [58, с. 103-104; 61, с. 51]. На думку дослідника, таке унікальне розташування України на мапі світу свідчить про її провідну роль у міжнародній політиці, незалежну та самостійну зовнішню політику, що забезпечує їй статус самостійної держави. У підтвердження зазначених поглядів дослідника наведемо факт сьогодення: зростаюча роль та значення власне української держави в умовах геополітичного протистояння Заходу та Росії із подальшим зміцненням позицій України у західному світі.

Водночас, важливою темою наукових праць С. Л. Рудницького було питання геополітичних викликів, які стояли перед Україною. Стратегічне розташування країни між Росією, Центральною Європою та Османською імперією (у площині перетину інтересів євразійської, євроатлантичної та ісламської цивілізацій), на думку дослідника, фактично перетворило її на буферну зону, а отже Україна стала головним елементом у забезпеченні балансу сил в зазначеному регіоні. Водночас, дослідник акцентує увагу на тому, що розташування української держави між такими великими країнами як Росія, Польща, Німеччина створювало умови загрози, оскільки контроль будь-якої з цих держав над територією України надав би їй важелі впливу на торгівлю, економіку і політику у регіоні. Цілком аргументованим є твердження науковця про те, що у цьому контексті зовнішня політика України повинна бути спрямована на упередження можливої переваги однієї з цих країн, що забезпечувало б автономію України.

У контексті зазначеного питання на увагу заслуговує розроблена дослідником модель Балтійсько-Чорноморської федерації, яка передбачала об'єднання країн регіону Балтійського – Чорного морів та створення на їх основі регіонального альянсу, здатного протистояти великим державам [62, с. 154]. Провідну роль у такому об'єднанні дослідник відводив саме незалежній Україні, обґрунтовуючи це географічним й стратегічним положенням та природним потенціалом. Також при аналізі зазначеного питання С. Л. Рудницький робив наголос необхідності забезпечення безпеки Чорноморського регіону, оскільки завоювання Україною контролю над узбережжям Чорного моря означало встановлення контролю над стратегічними водними шляхами та торговельними маршрутами, важливим фактором забезпечення безпеки та оборони країни.

Актуальним для нас є порушене науковцем питання Криму. На основі історичних, культурних, економічних зв'язків Криму з Україною С. Л. Рудницький обґрунтував точку зору, що Крим є природною частиною України (завдяки географічній близькості до Причорномор'я та історичним

зв'язкам з Україною) та має велике геостратегічне значення (оскільки контролює вихід до Чорного моря, що відіграє ключову роль в політичному та економічному житті країни): «...Тепер і на будуче політично-географічне значіння Криму для України дуже велике, без володіння Кримом вже не могутність, але й самостійність української держави мусить бути дуже проблематична...» [61, с. 65]. Як бачимо, С. Л. Рудницький розглядав Крим як складову і невід'ємну частину української території, яка мала важливе геостратегічне значення. Сьогодні ці погляди науковця актуалізуються в контексті питання захисту територіальної цілісності України (окупація Росією Криму та встановлення контролю над частиною Чорного моря).

При розгляді питання геополітичних позицій української держави дослідник акцентував увагу на аспекті дотримання принципу територіальної цілісності України: «...Національна територія, основа нашої державної будуччини, мусить однаке все бути нерушимою святостю, яку мусить оберігати кожний український громадянин, не то уряд чи який-небудь його представник...» [59, с. 9]. Актуальною сьогодні є позиція С. Л. Рудницького щодо важливості збереження національних кордонів та контролю над усією українською територією.

С. Л. Рудницький у контексті тогочасної європейської геополітики головну увагу акцентував на необхідності створення української незалежної національної держави з дотриманням етнографічних кордонів, що дозволить уникнути будь-яких конфліктів, адже «... без національної Української держави доживемо в найкоротшому часі нових тяжких воєнних і революційних катастроф...» [62, с. 145]. Науковець обґрунтовував позиції України як самостійного та активного учасника міжнародної політики, здатного захищати власні національні інтереси та відстоювати власні позиції, а отже країну, що має всі підстави стати самостійним геополітичним суб'єктом, що впливає на геополітичну стабільність у регіоні. Ці погляди дослідника є сьогодні основою для спрямування зовнішньої політики

України, адже саме Україна стала ключовим фактором у захисті європейської безпеки.

3. Україна належить до європейського простору.

С. Л. Рудницький розглядав українців як європейський народ з географічної, культурної та цивілізаційної позицій та стверджував, що Україна належить саме до європейського цивілізаційного простору. Така позиція відображала прагнення української держави стати активним учасником європейської політики. Сьогодні прагнення інтегруватися до європейських структур є ключовим напрямком зовнішньої політики України.

4. Географічні особливості як основні чинники розвитку націй та держав.

У центрі геополітичних поглядів С. Л. Рудницького перебувало питання географічного розташування України, яке відкривало перед країною певні можливості та виклики. На думку дослідника, українська земля являла собою цілісну, самостійну та окремішню територію [62, с. 76], географічні особливості якої (розташування, наявні природні ресурси тощо) мають пріоритетне значення у забезпеченні її стратегічних позицій, формуванні національної ідентичності та державності. Зокрема, у праці «Коротка географія України» дослідник аргументував, що природні кордони України забезпечують їй позиції самостійної держави. Вчений наголошував на необхідності щодо їх врахування при визначенні державних меж України, оскільки саме природні кордони відображають історичну та етнографічну приналежність українських земель. На думку дослідника, політичні кордони незалежної та самостійної української держави повинні визначатись за принципом: українці становлять більшість населення. Виходячи з цих позицій, С. Л. Рудницький доводив необхідність включення до природних кордонів України частини земель Білорусі, Росії, Румунії та Польщі, на яких проживали етнічні українці. Отже, науковець наголошував на необхідності об'єднання всіх українських етнічних земель в межах однієї держави: «Ми,

Українці, поставили своїм кличем самостійну українську державність в етнографічних границях» [59, с. 8].

Особливу увагу С. Л. Рудницький відводив стратегічному положенню України на мапі Європи: Україна знаходилась на перетині важливих торговельних, військових, культурних шляхів, які поєднували Західну Європу із Азією та Північну Європу із Південною [62, с. 79-80]. У вказаному питанні важливе значення мають погляди дослідника на відносини України із сусідніми країнами, які висвітлені у його праці «Чому ми хочемо самостійної України»:

- *Росія* розглядалась С. Л. Рудницьким як головна загроза незалежності та національної ідентичності України через прагнення Росії до встановлення контролю та поглинання українських земель [62, 167]. Також, науковець наголошував на необхідності збереження незалежності України як частини європейської цивілізації, що було б, свого роду, запобіжником від можливості стати частиною російського простору. Актуальність зазначених тверджень науковця сьогодні підтверджує російська-українська війна.

- *Туреччина*: відносини з Україною розглядались дослідником з позицій партнерства. С. Л. Рудницький звертав увагу на те, що налагодження співробітництва України з Туреччиною вплине на зміцнення позицій української держави у Чорному морі.

- *Польща* науковцем характеризувалась з позицій наявних історичних зв'язків з українською державою і, водночас, як країна, яка в минулому мала експансіоністські прагнення до західноукраїнських земель. На думку, С. Л. Рудницького, доцільною у цьому напрямку є співпраця із Польщею, особливо у питаннях стримування російського загарбання [62, с. 112]. Актуальність цієї тези підтверджена посиленням та активізацією українсько-польських відносин в умовах відкритої російської агресії.

- *Румунія*: основну увагу вчений акцентує на питаннях західноукраїнських земель (Буковини та Бессарабії) та зазначає, що Румунія часто ставиться до українців на своїх територіях як до меншини, яка може

зазнавати утисків. Дослідник наголошує на необхідності вжиття заходів щодо підтримки українців в Румунії та звертає увагу на доцільність пошуку Україною можливих шляхів мирного врегулювання територіальних суперечок [62, с. 108, 152].

- *Угорщина* – в оцінках С. Л. Рудницького виступає потенційним союзником України у справі протидії російській загрозі у Центрально-Східній Європі [62, с. 150]. У той же час, не залишає поза увагою дослідник й питання зацікавлення Угорщини щодо українських земель на Закарпатті, де проживають етнічні угорці.

- *Білорусь*: С. Л. Рудницький акцентує увагу на спільності інтересів у збереженні культурної ідентичності та незалежності, розглядає Білорусь як можливого союзника у справі захисту обох народів від зазіхань Росії.

Як бачимо, аналізуючи відносини України із географічними сусідами, С. Л. Рудницький першочергову увагу приділяє питанням захисту національних інтересів та територіальної цілісності, налагодженню рівноправних відносин з країнами сусідами. Однак, сьогоденні реалії підтверджують хибність поглядів С. Л. Рудницького у питаннях налагодження партнерських відносин з країнами-сусідами, зокрема, підтверджують необхідність більш уважного пошуку союзників (відносини із Білорусією).

Отже, С. Л. Рудницький зробив значний внесок у розуміння України як окремої географічної та національної одиниці, стратегічне положення якої створює можливості посісти місце впливового гравця на міжнародній арені. Водночас дослідник наголошує на необхідності здобуття Україною політичної незалежності, яка гарантуватиме можливість використання країною свого географічного положення для налагодження ефективних відносин з країнами-сусідами, зміцнення ролі та значення в Європі.

Однак, на нашу думку, розгляд дослідником питання національного державотворення з пріоритетом позицій географічного детермінізму має свої недоліки, оскільки в сучасних умовах територіальні межі, зокрема, не

відображають всю складність етнічної ідентичності, національні кордони є умовними, а власне національні ідентичності доволі динамічними.

5. Концепція націоналізму: національна ідентичність, національна єдність та самостійність – як основа розвитку української нації та української державності.

На думку С. Л. Рудницького, національна єдність є основною умовою побудови стійкої держави, а спільна національна ідентичність є об'єднуючим елементом для українців. Як бачимо, для вченого український націоналізм носив консолідуючу функцію, адже тільки через єдність українці здатні протистояти зовнішнім загрозам та досягти самостійності, яка для С. Л. Рудницького була головною ціллю української держави [62, с. 89]. Автор чітко прописує мету українського націоналізму, яку вбачає у побудові та укріпленні української національної держави «на всіх землях, що суцільно заселені українським народом» [56, с. 124]. З іншого боку, С. Л. Рудницький зазначав, що українці мають найбільшу територію, в порівнянні з іншими націями, та засвідчили високий рівень культурного розвитку, а отже, мають всі підстави мати власну незалежну державу.

У зазначеному контексті окрему увагу С. Л. Рудницький приділяв питанню національної свідомості, яка є ключовим елементом національної єдності. Зокрема, аналізуючи тяжке становище України на початку ХХ століття, дослідник головну причину в цьому вбачає нестачу національної свідомості української інтелігенції [54, с. 124]. Адже усвідомлення належності до окремої нації, а також національних інтересів є однією з умов створення сильної незалежної держави. До основних складових сильної національної свідомості С. Л. Рудницький відносив спільну історичну пам'ять, культурну спадщину, традиції, мову, що виокремлює українців від інших націй. Така етнічна єдність, на думку вченого, дозволяє консолідувати націю для досягнення спільних цілей, відстоювання національних інтересів.

Отже, на думку дослідника, українці володіють всіма необхідними складовими для самовизначення та створення власної держави. С. Л. Рудницький пропонував реалізацію ідеї націоналізму як ідеологічної, організаційної та практичної основи кожного народу на шляху державотворення [37, с. 525]. Однак, погляди С. Л. Рудницького щодо об'єднавчої ролі національної ідентичності піддаються критиці окремим вченими через надмірну ідеалізацію. Серед аргументів такої позиції – сучасне мультикультурне суспільство, в якому культурні, релігійні та етнічні розбіжності створюють певні труднощі на шляху забезпечення внутрішньої єдності в державі. Отже запропонована С. Л. Рудницьким модель національної держави як гарантованого захисту ідентичності вимагає перегляду у напрямку адаптації до сучасних реалій полікультурного суспільства із врахуванням етнічної та культурної різноманітності.

6. Політична незалежність країни.

Одним з провідних аспектів геополітичних поглядів С. Л. Рудницького було питання політичної незалежності, яка свідчила про те, що Україна є повноцінним суб'єктом міжнародної політики. При цьому належну увагу вчений приділяв таким елементам, як географічні показники (географічне положення України забезпечувало їй стратегічні позиції на міжнародній арені), політична стабільність (сильна центральна влада здатна ефективно управляти країною та відстоювати її інтереси), економічна незалежність (розвиток промисловості та сільського господарства, ефективне використання природних ресурсів забезпечує економічну незалежність України), національна ідентичність (розвиток власної культури, історії, мови, національна свідомість та національні інтереси, внутрішня єдність нації – основа української державності та незалежності), зовнішньополітична стратегія (на основі балансування між великими державами та країнами, що підтримають українську державу) та участь України в міжнародних союзах на позиціях самостійного суб'єкту як гарантування стабільності та захисту

незалежності країни. Як бачимо, С. Л. Рудницький розглядав політичну незалежність як багатогранне явище, як необхідну умову міцної державності.

7. Економічна незалежність як елемент державності.

С. Л. Рудницький наголошував на тому, що незалежна, стабільна та сильна держава повинна мати економічну самостійність, яку засвідчують належний економічний розвиток (розвиток промисловості, сільського господарства, ефективне використання власних природних ресурсів, енергетична незалежність, міжнародна торгівля) [62, с. 82, 85, 87]. На думку вченого, саме економічна незалежність виступає необхідною умовою для ведення незалежної зовнішньої політики, оскільки унеможливорює встановлення впливу іноземних держав.

Також серед основних аргументів, що засвідчують право українців на власну державу, дослідник відзначав «географічну особистість» [57, с. 7], природні кордони та природні ресурси, які забезпечують економічну незалежність України.

Отже, провідними ідеями С. Л. Рудницького в питанні національного державотворення були обґрунтування політичної незалежності та самостійності української держави з акцентом на важливості географічних, економічних та соціальних чинників. Для досягнення такої мети необхідною умовою в поглядах науковця визначені національна ідентичність та національна єдність як підґрунтя для згуртування українців на шляху створення та захисту незалежної держави, яка буде відстоювати національні інтереси, розвивати культуру та мову, забезпечувати єдність народу. При цьому належну увагу дослідник відводив питанням незалежної зовнішньої та внутрішньої політики, що забезпечувало успіх країни на міжнародній арені. Стратегічне розташування України створює всі передумови для розгляду її як самостійного геополітичного суб'єкта. В умовах сучасних викликів, які постали перед українською державою, її боротьбу за утвердження свого місця у Європі, захист своєї незалежності та територіальної цілісності

геополітичні ідеї та погляди науковця залишаються актуальними, але вимагають адаптації до сучасних умов.

2.2. Геополітична концепція «Балтійсько-Понтійська (Балтійсько-Чорноморська) федерація» Степана Рудницького

В умовах зростання загроз та напруженості у світі актуалізується питання формування ефективної та гнучкої системи забезпечення національної та міжнародної безпеки, побудови нової системи регіональної та колективної безпеки. У цьому контексті одним із шляхів її гарантування є система блоків та організацій, які свою діяльність концентрують на функціональних аспектах безпеки.

Сьогодні в умовах загострення геополітичної нестабільності у світі, в умовах агресії Росії, для країн Європи - України, Польщі, Фінляндії, Швеції, країн Балтії, питанням номер один у порядку денному стала необхідність тісної співпраці з метою посилення власної безпеки та збереження незалежності. На думку низки сучасних вітчизняних і закордонних дослідників та експертів з питань геополітики, такою перспективною платформою може стати саме Балто-Чорноморський союз (з моделюванням різних можливих комбінацій: економічний, військовий, військово-політичний, оборонний тощо) [3].

Ідея створення такого союзу має давню історію: понад сто років громадські та політичні діячі, дослідники та вчені розробляють ідею Балто-Чорноморського союзу. Наприкінці XIX – на початку XX століття перші спроби розробки Балто-Чорноморської геополітичної концепції зробили українські громадські та політичні діячі Ю. О. Бачинський та М. І. Міхновський, історик М. С. Грушевський (ідея створення Балто-Чорноморського альянсу) [16, с. 18-19], дослідник Ю. І. Липа (геополітична «Чорноморська доктрина» [42]).

У цьому контексті на увагу заслуговує розроблена С. Л. Рудницьким геополітична концепція створення регіональної коаліції держав (союзу або федерації) - «Балтійсько-Понтійської федерації», сутність та значення якої розкриті у працях вченого «Українська справа зі становища політичної географії», «Чому ми хочемо самостійної України?». Саме С. Л. Рудницький був одним з перших, хто почав аргументовано доводити необхідність пошуку союзників у справі захисту своєї незалежності та озвучив ідею створення «Балтійсько-Понтійської федерації», як гарантії незалежності української держави [31, с. 331].

Основний зміст розробленої С. Л. Рудницьким концепції полягав у створенні об'єднання країн Східної Європи, які розташовані між Балтійським та Чорним морями, з метою співпраці у питаннях забезпечення безпеки, стабільності та незалежності зазначеного регіону у геополітичному плані. На думку вченого, така структура повинна була продемонструвати єдність східноєвропейського регіону, прагнення народів до незалежності від великих імперських держав, стати надійною обороною та забезпечити стабільність у регіоні.

Аналізуючи зазначену геополітичну концепцію доцільно зупинитись на її основних аспектах.

1. Географічне розташування України. Основну увагу С. Л. Рудницький акцентував на розміщенні України між Балтійським та Чорним морями, що, на його думку, забезпечувало їй ключові позиції: виступаючи, як своєрідний міст між Північчю (Балтією) та Півднем (Понтом або Чорним морем), Україна посідала позиції важливого транзитного вузла, що зміцнювало її стратегічну вагу на міжнародній арені. Саме Україні вчений відводив роль ключової території у зазначеному союзі, а отже саме їй належали провідні позиції у забезпеченні стабільності в регіоні [61, с. 138].

2. Створення регіональної коаліції – федерації повинно було відбуватись на умовах рівноправності та спільності інтересів. На думку С. Л. Рудницького, до зазначеної федерації повинні були входити Литва,

Латвія, Естонія, Фінляндія, Білорусь та Україна на умовах збереження кожною з цих країн своєї незалежності, з метою тісної співпраці у напрямку забезпечення оборони та зовнішньої політики. До основних об'єднуючих елементів дослідник відносив спільні інтереси, культурні корені країн-учасниць федерації та можливість об'єднання їхніх сил з метою самозахисту й підтримки власної незалежності. Важливий акцент, на який треба звернути увагу, - це виключення дослідником з членства у федерації Польщі як «центральноєвропейської країни» [62, с. 154] (важливе значення дослідник відводив географічним позиціям – наявність чітких природних кордонів). У той же час, слушною є думка ряду дослідників, які наголошують і на особистісних причинах С. Л. Рудницького щодо такого рішення: війна Польщі проти Західно-Української Народної республіки, закріплення польської влади у Львові та наступне звільнення С. Л. Рудницького з Львівського університету, вимушена еміграція, вплив думок та переконань представників західноукраїнської інтелігенції в еміграції [31, с. 336]. На думку вченого, геополітичне утворення саме в такому форматі дозволило б Україні захистити свої позиції у питанні територіальних претензій з боку Польщі та Росії, а також «відстояти власну політичну спроможність вважатися самодостатньою нацією» [31, с. 333].

3. Об'єднання незалежних держав Східної Європи відбувалось з метою забезпечення колективної безпеки та політичної стабільності: серед основних загроз федерації визначалися агресивна політика та прагнення домінування у зазначеному регіоні з боку Росії та Німеччини [61, с. 138]. Балтійсько-Понтійська федерація повинна була стати гарантом стабільності у зазначеному регіоні.

4. Політична, військова та економічна співпраця між державами Балтійсько-Понтійського регіону повинна була забезпечити зміцнення позицій та підвищення політичного впливу зазначеного регіону на міжнародній арені.

Геополітична концепція С. Л. Рудницького «Балтійсько-Понтійська федерація» викликала доволі різні оцінки серед сучасників автора. Зокрема, представники українських націоналістичних сил позитивно сприйняли ініційовану дослідником геополітичну концепцію, наголошуючи на тому, що вона здатна гарантувати захист від можливої експансії Росії та Німеччини, а також можливість захистити незалежність України. Міжнародна спільнота (представники західних країн Франції та Великої Британії), дотримуючись пасивних позицій у підтримці міжнародних проєктів, які могли би вплинути на загострення відносин із Росією або Німеччиною, сприйняла концепцію С. Л. Рудницького нейтрально. Значна частина польських політиків та дослідників висловили критику, звертаючи увагу на факт існування певних суперечностей з Україною та іншими членами коаліції (зокрема, окремі претензійні питання щодо білоруських та українських земель). Громадські діячі країн Балтії також по-різному оцінили запропоновану С. Л. Рудницьким геополітичну концепцію створення федерації, наголосивши на важливості такої співпраці у контексті захисту від російського впливу та, водночас, звернули увагу на наявність певних перепон на шляху створення федерації у контексті наявності міжетнічної напруги та політичної нестабільності. Цілком негативну оцінку зазначеному проєкту дали російські політики та вчені, розцінюючи його як фактор послаблення позицій та впливу Росії у регіоні Балтійського та Чорного морів тощо.

Важливе значення мали і оцінки геополітичної концепції С. Л. Рудницького, подані вітчизняними та іноземними дослідниками і експертами. Так, зокрема, на думку окремих вітчизняних науковців та експертів (О. І. Вісьтак, О. Б. Одлежук [10, с. 36], П. Олешук [91], С. Сонько та Ю. Кисельов [65, с. 98]), геополітична концепція «Балтійсько-Понтійської федерації» являла собою актуальну модель співробітництва з метою об'єднання зусиль у протидії зовнішнім загрозам, яка має певний потенціал і в сучасних умовах, визначала близькосхідний геополітичний аспект України. Сучасні політологи акцентують увагу на тому, що геополітична концепція

С. Л. Рудницького може бути зразком для розробки нинішніх моделей регіональної співпраці та безпеки, має шанси модернізуватись та стати реальною теоретичною основою для геополітичного об'єднання [71, с. 244]. Так, зокрема, сучасні дослідники В. Ф. Смолянук та В. Є. Гунін, аналізуючи трансформаційні процеси світового порядку ХХІ століття, виокремили питання щодо утворення Україною та Польщею як лідерів Східної Європи нового безпеково-оборонного об'єднання балто-чорноморських країн як «демократичного запобіжника» проти російського реваншу [64, с. 44]; дослідник О. Ю. Кондратенко висловив ідею Балто-Чорноморського діалогу як майданчику для підтримки безпеки країн Східної Європи [33]. Водночас, окремі дослідники висловлювали критичні зауваження щодо геополітичної концепції, акцентуючи увагу на тому, що, у контексті тогочасних відносин між країнами – учасницями Балтійсько-Понтійської федерації наявними були відмінності у політичних напрямках, різноманітних внутрішніх конфліктах та зовнішнього впливу, геополітичних орієнтаціях, економічного розвитку, історичних аспектах, а також незацікавленість у зазначеному союзі в умовах одержання власної незалежності, що, в свою чергу, перешкоджало їх плідній співпраці та досягненню поставленої мети [38, с. 39; 51]. Ми погоджуємося із такою аргументацією дослідників, адже ці наявні критичні аспекти ускладнили б співпрацю країн-учасниць федерації у напрямку досягнення поставлених цілей. Також недостатню увагу вчений приділяв фактору наявності суперечностей та історичних конфліктів всередині самого регіону (зокрема, у відносинах України та Польщі), що могло послугувати причиною підриву єдності у відносинах країн-членів федерації.

Геополітична концепція «Балтійсько-Понтійської федерації» С. Л. Рудницького заклала основи для подальших об'єднавчих кроків у зазначеному регіоні. Сьогодні зазначена концепція набуває нового змісту. Так, зокрема, серед основних сучасних перспектив зазначеної концепції слід звернути увагу на наступні:

- створення союзу сприяло б посиленню регіональної безпеки та стримуванню агресії Росії;
- сприяло б зростанню впливу зазначеного регіону на міжнародній арені, відповідно, зміцніло б позиції країн-учасниць у проведенні переговорних процесів із великими державами;
- активізація різностороннього співробітництва країн-учасниць шляхом реалізації різнопланових проєктів надасть можливість зменшити залежність від російських ресурсів та зміцнити позиції при несприятливих зовнішніх впливах;
- співпраця країн як створення платформи для спільно вирішення сучасних викликів тощо.

Актуальність розроблених С. Л. Рудницьким ідей про регіональну співпрацю та єдність країн у питаннях забезпечення безпеки, економічної та політичної незалежності підтверджується тим, що вони відображені у низці сучасних ініціатив. Зокрема:

- ініціатива «Люблінський трикутник» (2020 року) – тристоронній регіональний альянс, спрямований на політичне, економічне, культурне та соціальне співробітництво між Україною, Польщею та Литвою у напрямку підтримки інтеграції України в ЄС та НАТО, спільної протидії російській агресії в Україні, посилення оборонних спроможностей [45, 46] (провідні ідеї – безпека та оборона);
- ініціатива «Тримор'я» (2015 рік) – міжнародна економічна та інфраструктурна ініціатива, до складу якої входять 12 країн ЄС та Україна, що розташовані в регіоні Балтійського, Чорного та Адріатичного морів (мета – інфраструктурні та логістичні проєкти) [28];
- проєкт «Балтійсько-Чорноморської вісі» або концепція «Міжмор'я» (1920-ті роки) - партнерський блок держав від Балтійського до Чорного і Адріатичного морів (у складі Польщі, Литви, Білорусі та України), діяльність якого спрямовувалась на уникнення домінування у Східній Європі Росії та Німеччини [9];

- Балто-Чорноморський Союз (БЧС) (1990-ті роки) – ідея зовнішньополітичної інтеграції країн басейну Балтійського та Чорного морів (Литва, Латвія, Естонія, Польща, Булорусь, Україна та інші) з метою налагодження співробітництва у воєнно-політичній, економічній, культурній та інших сферах [30].

Отже, враховуючи сьогоденні геополітичні виклики перспективи концепції «Балто-Понтійської федерації» є доволі актуальними та обґрунтованими. Водночас, не слід залишати поза увагою той факт, що для її реалізації й досі залишаються проблемними питання подолання внутрішніх суперечок та протиріч, політичних розбіжностей, територіальних претензій, розходжень у зовнішньополітичних орієнтирах тощо країн-учасниць, що фактично стають бар'єром на шляху реалізації будь-яких об'єднавчих проєктів. Це вимагає прийняття відповідних кроків для досягнення взаєморозуміння та спільної політичної волі.

На наш погляд, розроблена С. Л. Рудницьким геополітична концепція Балтійсько-Понтійської федерації, хоч і не була реалізована, в тогочасних умовах доволі складної міжнародної ситуації, наявних політичних та історичних суперечностей, мала важливе історичне та стратегічне значення як альтернативного шляху захисту стабільності та незалежності, формування системи безпеки країн – учасниць союзного об'єднання. Поєднуючи географічні, історичні та політичні фактори, дослідник обґрунтовував необхідність об'єднання країн регіону Балтійського та Чорного морів та відводив йому стратегічну роль на геополітичній мапі Європи. Актуальність геополітичної концепції С. Л. Рудницького аргументована сучасними реаліями: агресивна політика Росії та вторгнення її в Україну створили передумови щодо необхідності формування оборонного союзу на регіональному рівні. Отже, сьогодні в умовах геополітичної нестабільності у світі зазначена концепція вченого є перспективною в плані посилення безпеки країн зазначеного регіону, зміцненні їхньої політичної самостійності, економічної незалежності тощо.

Як бачимо, геополітичні ідеї та погляди С. Л. Рудницького мали важливе значення для української геополітичної думки, оскільки заклали основу до розуміння української держави як самостійного геополітичного суб'єкта міжнародних відносин. Сьогодні ідеї та погляди дослідника не втратили своєї актуальності, однак потребують адаптації до сучасних умов.

РОЗДІЛ 3

ГЕОПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО: АКТАЛЬНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

3.1. Вплив ідей та поглядів Степана Рудницького на становлення та розвиток геополітики в Україні на початку XX століття

Видатний український вчений С. Л. Рудницький зробив вагомий внесок у становлення та розвиток української геополітики. Хоча сам дослідник не використовував термін «геополітика» в сучасному розумінні, в основі його підходів та ідей знаходились географічні, економічні та національні складові, які мали спільну основу із основними аспектами геополітичних концепцій того часу. Першочергове значення дослідник відводив географії як основі політики, вважаючи, що саме географічне положення країни, природні ресурси визначають її політичний та економічний розвиток, формують стратегію міжнародних відносин. У зазначеному контексті позиції С. Л. Рудницького перекликаються з основними аспектами теорії географічного детермінізму, які передбачають вплив основних природних умов на історичний та політичний розвиток країни.

У той же час, розуміння геополітики С. Л. Рудницьким було значно ширше, ніж у класичному розумінні цього поняття. Вчений розглядав геополітику не тільки як науковий підхід у дослідженні питання території, а як засіб боротьби за незалежність та самостійність української держави, її територіальну цілісність, захист національної самобутності, зростання її міжнародного впливу.

У зазначеному контексті важливим, на наш погляд, є розгляд та аналіз ключових чинників, які вплинули на формування ідей та поглядів дослідника.

1. *Історичний контекст.* С. Л. Рудницький жив та працював у часи значних суспільно-політичних зрушень: Першої світової війни, розпаду імперій, формування національних держав, Української національної

революції, що не могло не вплинути на формування світогляду дослідника, дало можливість використати величезний матеріал з метою вивчення життя народів. На ґрунті розпаду великих імперій та створення нових національних держав активізувалась боротьба народів за власну незалежність, національний рух за самостійність. Першочергове значення, на нашу думку, мав той факт, що ідеї та погляди вченого формувались саме в умовах національної боротьби українського народу за незалежність у XIX – XX століттях, що спонукали вченого до усвідомлення необхідності захисту українських територій, актуальності ідеї національного самовизначення, культурної та політичної автономії, необхідності розробки власної геополітичної концепції національного державотворення з метою захисту національних інтересів. У той же час, поразка української революції та включення українських земель до складу СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини спонукали С. Л. Рудницького до пошуку шляхів збереження національної ідентичності та способів включення України в європейський простір. У цих умовах дослідник спрямовував свої зусилля на «розкриття перед світом економіко- і політико-географічної тотожності України, її території, багатств природи, історії і культури» [10, с. 41].

Значний вплив на формування поглядів вченого мало й те, що він працював в умовах посилення репресивного механізму радянської влади, спрямованого на знищення української інтелігенції. Ідеї та погляди С. Л. Рудницького щодо забезпечення незалежності України, включення її в європейський простір як самостійного геополітичного суб'єкта розцінювались радянською владою як небезпечні та такі, що несуть загрозу СРСР. У 1933 році український вчений звинувачений в українському націоналізмі та заарештований.

2. *Науковий досвід та наукова спадщина.* С. Л. Рудницький отримав освіту у провідних тогочасних навчальних закладах – Львівському, Віденському та Берлінському університетах, де ознайомився із поширеними на той час геополітичними та географічними теоріями, які вплинули на

формування політичних ідей та поглядів вченого, а в подальшому були використані ним при дослідженні українського простору.

Важливе значення мало й те, що С. Л. Рудницький, як один з перших українських географів, прагнув створити в Україні національну географічну школу, головним предметом дослідження якої було формування української національної території. Сам вчений розглядав географію як науку, яка розвиває уявлення про єдність українського простору та його значення для Європи. На основі цих позицій дослідник розглядав Україну як окремий геополітичний суб'єкт з власним потенціалом [10, с. 43].

У зазначеному контексті неможливо залишити поза увагою розгляд питання національної картографії у науковій спадщині С. Л. Рудницького, що мало вагоме значення для української геополітики та національного самоусвідомлення. Розроблені вченим на основі інформації з етнографічних карт європейських дослідників географічні карти визначали кордони України, сформовані відповідно до етнічного складу населення, враховували природні межі та історичні фактори [71, с. 35]. У той же час, дослідник головну увагу акцентував на позначенні України як окремої географічної одиниці, окремої культурно-етнічної спільноти, аргументуючи право української держави на незалежне існування. Так, у збірнику «Етнографічна оглядова карта України» відображено етнографічні кордони українських територій, на основі яких дослідник обґрунтовував вимогу національної самостійності [70, с. 16]. Оприлюднені в міжнародних наукових виданнях географічні карти С. Л. Рудницького сприяли поширенню серед світової спільноти інформації про Україну як окремого геополітичного суб'єкту, звернули увагу на боротьбу української держави за незалежність. Ця позиція важлива в сьогоденній боротьбі з російськими наративами, які намагаються розглядати Україну як частину Росії.

Не можливо залишити поза увагою й вклад українського дослідника у створення в Україні освітніх і наукових установ. Зокрема, саме завдяки його ініціативам у 1927 році у Харкові засновано Український науково-дослідний

інститут географії та картографії, що став першим центром географічної науки в Україні [72, с. 65]. Поряд із дослідженням фізичної та економічної географії належна увага була відведена питанням геополітики, зокрема, у контексті співпраці України з іншими державами у напрямку забезпечення безпеки. Також С. Л. Рудницький підготував значну кількість підручників та наукових книжок, що сприяло поширенню ідей про Україну як незалежну географічну та культурну одиницю, вплинуло на формування національної свідомості українців [70, с. 15].

У той же час, С. Л. Рудницький значну увагу приділяв етнографії та історії українських земель, зокрема, досліджував національні особливості українців, аналізував етнографічний та культурний склад українського народу, що вплинуло на формування вченим ідей щодо територіальної єдності України.

Як бачимо, науковий досвід та наукова спадщина вченого здійснили великий вплив на розвиток української географії, картографії, геополітики, і сьогодні вони слугують основою для сучасних досліджень зазначеної проблематики.

2. Діяльність дослідника в різних країнах з різними політичними системами також здійснила вплив на формування світогляду науковця, зокрема, мала велике значення при дослідженні особливостей географічного розташування, кордонів, природних ресурсів тощо. На думку вченого, саме ці складові були важливими елементами, що формують національну небезпеку, політичну самостійність та незалежність країни. У цьому контексті належну увагу слід звернути на прагнення дослідника адаптувати найкращі геополітичні ідеї для потреб України.

Під час викладацької діяльності у Львівському університеті у міжвоєнний період С. Л. Рудницький, співпрацюючи із польськими колегами, активно поширював ідеї про українську ідентичність та національні кордони, необхідність захисту української етнічної території, що суперечило офіційній польській політиці та спричинило політичний тиск

польської влади на вченого [61, с. 90]. За цих умов С. Л. Рудницький акцентує увагу на геополітиці як засобі боротьби за українську ідентичність та національні кордони. В інших, більш сприятливих політичних умовах Австро-Угорщини вчений досліджує праці представників західноєвропейських наукових шкіл, що стали основою для формування його ідей та поглядів, публікує власні наукові розвідки.

4. *Аналіз геополітичного становища України.* Саме С. Л. Рудницький на основі обґрунтування особливого стратегічного розташування України між Росією та Європою аналізував геополітичне становище української держави, зокрема, у контексті її участі у Балтійсько-Понтійській федерації з метою захисту від загроз з боку Росії та Німеччини, розглядаючи її як частину зазначеного регіону. Ця концепція і сьогодні актуальна, а особливо у контексті формування поглядів про безпеку України.

5. *Географічне положення України.* Геополітичне розташування України між Європою та Азією, а також між великими державами обумовило той факт, що українська держава знаходилась під зовнішніми впливами, що викликало загрозу територіальній цілісності. У цих умовах актуалізується питання розробки геополітичних концепцій, спрямованих на захист незалежності та територіальної цілісності держави, національних інтересів, що було відображено у поглядах дослідника. Ідеї С. Л. Рудницького стали основою сучасних геополітичних концепцій української зовнішньої політики, основною метою яких є інтеграція до європейського простору та ефективна співпраця з іншими державами регіону [36].

6. *Вплив європейської геополітичної думки.* Значний вплив на формування геополітичних поглядів С. Л. Рудницького здійснили праці європейських геополітиків. Зокрема, погляди німецького геополітика Фрідріха Ратцеля та шведського вченого Рудольфа Челлена вплинули на розуміння дослідником пріоритетності географічних факторів у питаннях формування державної політики, розгляду держави як цілісного географічного та соціального організму. Водночас, С. Л. Рудницький, на

відміну від представників німецької школи, наголошував на необхідності дотримання рівноваги між країнами. У зазначеному контексті вчений розглядав Україну як частину європейського простору з правом на геополітичну автономію [61, с. 216].

Також на формування геополітичних поглядів українського дослідника здійснила вплив теорія «Хартленду» Гелфорда Джон Маккіндера: погляд на Східну Європу як ключову зону для контролю Євразії перекликався із точкою зору С. Л. Рудницького щодо України як центру регіону, що визначає баланс сил між Західною Європою та Росією.

Отже, можемо констатувати, що український дослідник адаптував західноєвропейські геополітичні концепції до української дійсності.

7. Вплив українських науковців на формування геополітичних поглядів та ідей С. Л. Рудницького. Значний вплив на погляди українського дослідника здійснив історик, політичний мислитель М. П. Драгоманов: його бачення ролі українських земель у Центрально-Східній Європі, ідея політичної автономії України (хоч і в межах федеративної моделі) сприяли пошуку С. Л. Рудницьким шляхів міжнародної співпраці, зокрема, у контексті створення Балтійсько-Понтійської федерації, з метою захисту національних інтересів української держави.

Презентовані істориком М. С. Грушевським ідеї національного самовизначення, концепції ролі та значення українського народу у світовій історії вплинули на розуміння С. Л. Рудницьким необхідності відновлення національних кордонів України, підтвердження окремішності українських земель [61, с. 14].

Українськи громадський та політичний діяч Ю. О. Бачинський у праці «Україна irredenta» [2] обґрунтував ідеї незалежності та суверенітету України, доводив можливість у майбутньому участь України у європейській або всесвітній федерації вільних народів [2, с. 75]. Ці ідеї були підтримані та поширені С. Л. Рудницьким, який акцентував головну увагу на питаннях

національного самовизначення України, її позицій як самостійного геополітичного суб'єкта на міжнародній арені.

Погляди політичного діяча Д. І. Донцова щодо національного відродження України, її самостійності, аспекту геополітичної загрози з боку Росії вплинули на обґрунтування С. Л. Рудницьким геополітичного становища України, її позицій у Центрально-Східній Європі, аргументації потреби пошуку потенційних союзників у напрямку захисту від агресивної політики імперських держав, зокрема, Росії.

Як бачимо, ідеї та погляди видатного вченого, основоположника географічної науки та української геополітики С. Л. Рудницького сформувались під впливом низки факторів, які були відображені у розроблених дослідником геополітичних концепціях. Боротьба за незалежність, національні рухи, агресивна політика сусідніх держав, поширення західноєвропейських геополітичних ідей – це фактори, під впливом яких формувались геополітичні погляди українського дослідника, його переконання та позиції у питаннях захисту незалежності України, її територіальної цілісності, формуванні як частини європейського простору, як самостійного суб'єкта геополітики.

Значення та вплив геополітичних концепцій С. Л. Рудницького є надзвичайно важливим, оскільки український науковець не тільки сформулював головні аспекти геополітичного мислення, а й заклав підвалини для подальшого розвитку та реалізації національної ідеї на основі особливостей географічного розташування країни, які мають пріоритетне значення у забезпеченні її стратегічних позицій, формуванні національної ідентичності та державності.

Науковий доробок вченого слугує теоретичною базою для розбудови сучасної української геополітики, здійснює вплив на процес формування стратегічного мислення в складних умовах геополітичних викликів та тенденцій. Основні геополітичні ідеї С. Л. Рудницького щодо обґрунтування права України на незалежність, її територіальну цілісність, розгляд її як

окремого геополітичного суб'єкта міжнародної політики тощо, не втратили актуальності сьогодні та стали підґрунтям для цілої низки сучасних українських концепцій, вплинули на подальше осмислення ролі географічних факторів у питанні національної ідентичності та державного будівництва.

3.2. Геополітичні ідеї Степана Рудницького в умовах українських реалій

В умовах глобальних світових процесів актуалізувалось питання місця та ролі України в сучасному геополітичному просторі. Зокрема, російсько-українська війна та нові виклики щодо збереження територіальної цілісності й суверенітету України підтвердили актуальність провідних геополітичних ідей С. Л. Рудницького, які можуть бути використані для розробки та прийняття стратегічних рішень щодо подальшої долі української держави в сучасних умовах.

Видатний український вчений зробив значний внесок у становлення та розвиток української геополітики. Його ідеї та погляди були для тогочасної політичної думки новаторськими, оскільки в їх основу були покладені не інтереси великих імперських держав, а, зокрема, питання утворення з метою забезпечення регіональної безпеки федерації країн Центрально-Східної Європи на принципах рівноправності. Геополітичні ідеї науковця стали підґрунтям національного геополітичного мислення і стратегічного бачення, які визначили основні політичні пріоритети України: збереження незалежності, захист територіальної цілісності, розвиток європейської інтеграції. У сучасних умовах саме ці напрямки є пріоритетними у зовнішній політиці української держави, що обґрунтовує актуальність поглядів та думок С. Л. Рудницького.

На підставі аналізу геополітичних концепцій дослідника можемо виокремити основні аспекти, які вплинули на формування української геополітичної думки і не втратили сьогодні своєї актуальності.

1. *Збереження національної ідентичності та національної єдності:*

С. Л. Рудницький у своїх працях головну увагу відводив питанню національної ідентичності та національної єдності як основних складових компонентів політичної незалежності держави. На думку українського вченого, саме територія, на якій проживає народ, виступає основним рушієм формування національної ідентичності: географічне середовище здатне впливати на характер, культуру, традиції та звичаї народу. Погляди та праці С. Л. Рудницького слугували підґрунтям для збереження мови та культури, як основних елементів незалежної української держави.

Сучасні вчені висловлюють критичні зауваження щодо концепції національної держави як захисту ідентичності, акцентуючи увагу на етнічних, релігійних та культурних розбіжностях, що ускладнюють можливість підтримки внутрішньої єдності. У цьому контексті актуальним є питання забезпечення єдності у багатонаціональній та багатокультурній Україні.

Відстоюючи ідею геополітичного об'єднання, науковець акцентував увагу на етнічній та культурній подібності народів Центрально-Східної Європи. У сьогоdnішніх умовах ці аспекти стали основними питаннями у захисті національної самобутності: сьогодні українці об'єднали зусилля у напрямку захисту власної культури, мови, національних символів, відстоюванні суверенітету держави, захисту її незалежності.

2. *Захист територіальної цілісності та самостійності:* «Національна територія – це головна основа нації... Національна територія, основа нашої державної будуччини, мусить одначе все бути нерушимою святостю, яку мусить оберігати кожний український громадянин, не то уряд чи який-небудь його представник» [59, с. 5, 9].

У своїх працях дослідник відводив головну увагу питанням пріоритетності географічних, територіальних, природних ресурсів, які розглядав як основні аргументи політичної самодостатності. Зокрема, ідея територіальної цілісності базувалась на обґрунтованості чітких національних

кордонів на основі природних та історичних факторів, принципі національної ідентичності: науковець наголошував на тому, що географічні кордони держави повинні співпадати з національними. Зазначене питання не позбавлене актуальності і сьогодні: головне значення національних кордонів для існування держави є важливим питанням у контексті анексії Криму, окупації Донбасу, насильницького вторгнення на територію України. Сьогоднішня боротьба за територіальну цілісність актуалізує ідеї науковця щодо захисту національних земель.

3. *Географічна самодостатність*: «Головна природна прикмета України – се те, що вона може й на найдальшу будуччину сама собі вистати» [62, с. 82].

Важливим аспектом в геополітичних поглядах науковця є географічна самодостатність, сутність якої полягала у володінні Україною всіма необхідними природними та економічними ресурсами для її незалежного розвитку. На думку С. Л. Рудницького, територія української держави мала географічні особливості, які забезпечили її самодостатність (родючі землі, наявність корисних копалин, значні природні ресурси, вигідне географічне положення). Вчений наголошував на тому, що українська держава повинна використовувати свої географічні переваги для забезпечення економічної самодостатності та розширення зв'язків з іншими країнами. Саме за таких умов – географічної та економічної самодостатності – можливе створення політичної незалежної держави.

У той же час окремі дослідники піддають критиці погляди С. Л. Рудницького щодо географічного детермінізму через їх спрощеність та наголошують на тому, що національна ідентичність визначається не виключно територіальними межами, але й впливом інших факторів – зокрема, політичних, економічних, глобалізаційних.

4. *Стратегічне розташування України*: «Положення України на найважливіших шляхах між Європою та Азією дає повну надію, що українська

справа як не в сій, то в слідуєчій війні або й серед миру мусить бути розв'язана по думці української національної ідеї» [62, с. 81].

Першочергове значення набуває розроблене С. Л. Рудницьким питання щодо пріоритетності геополітичного становища України, яке обґрунтовувалось фактом розміщення української держави на перетині європейських та азіатських країн, як буферної зони, яка здатна стабілізувати відносини між великими силами. Дослідник розглядав розташування України з позицій певних переваг (географічних, природних тощо), а не з позицій недоліків та перешкод, що відрізняло його від думок європейських геополітиків, які акцентували увагу на перебуванні української держави у межах великих держав – Російської чи Австро-Угорської імперій. У проєкції на сьогодення – наша країна перебуває на перетині різновекторних геополітичних інтересів у стратегічному трикутнику «США – ЄС – Росія» [11 192], а прагнення та наміри до інтеграції у європейські структури відводить їй передові позиції у питанні європейської безпеки. У подальшому це твердження обумовило стратегічне бачення України як держави, здатної підтримувати зв'язки із західними та східними партнерами, а отже Україна має можливості стати незалежним та активним суб'єктом міжнародної політики, здатним впливати на геополітичну ситуацію. Таке прагнення до незалежної зовнішньої політики спостерігаємо і у сучасних дипломатичних відносинах України.

Як бачимо, погляди С. Л. Рудницького щодо географічного розташування України у центрі геополітичних інтересів великих держав перекликаються сьогодні із тим, що Україна стала центром боротьби за геополітичний баланс в Європі, які поєднуються із прагненнями країни інтегруватися до європейських структур – ЄС та НАТО.

5. *Україна як самостійний геополітичний суб'єкт*: «Український народ являє собою самостійну одиницю серед інших народів Європи» [62, с. 76].

С. Л. Рудницький розглядав Україну як самостійний геополітичний суб'єкт з незалежними позиціями на міжнародній арені, що здатний

захистити власні інтереси. У цьому контексті Україна поставала як ключова ланка між Європою та Азією. Належну увагу вчений відводив питанням співпраці української держави із іншими країнами з метою зміцнення власної безпеки. У сучасній політиці це відображено в активізації співпраці України із країнами Центрально-Східної Європи, прагненнях до інтеграції в ЄС та НАТО.

5. Інтеграція в європейський простір.

Важливими у розвитку української геополітики були ідеї С. Л. Рудницького щодо забезпечення геополітичної стабільності України шляхом її інтеграції до європейської спільноти. Так, вчений підтримував ідею інтеграції України в європейський простір, зокрема, шляхом участі у створенні Балтійсько-Понтійської федерації. У геополітичній концепції дослідника саме Україна виступає елементом стабільності в Європі: незалежна та самостійна Україна – шлях до європейської безпеки. В умовах російсько-української війни такий напрямок став стратегічно важливим, адже підтримка України з боку західних країн – учасниць ЄС та НАТО – свідчить про той факт, що наша держава займає важливу геополітичну роль, має вагоме значення для стабільності всього регіону. Отже, прагнення української держави до інтеграції у європейські структури є продовженням концепції С. Л. Рудницького щодо України як частини західної цивілізації.

6. Концепція «Балтійсько-Понтійська федерація» як регіональна інтеграція та регіональна система безпеки: «Україна повинна прагнути до об'єднання з країнами Балтійського та Чорноморського регіонів для формування сильного та незалежного блоку, здатного протистояти тискові з боку Росії» [61, с. 138].

Розроблена науковцем концепція співпраці була спрямована проти встановлення контролю імперій та сприяла незалежному розвитку учасників об'єднання. Також концепція «Балтійсько-Понтійська федерація» відіграла важливу роль у формуванні регіональної системи безпеки та співпраці з метою стримування великих держав: наголос робився на важливості та

необхідності об'єднання малих країн Центрально-Східної Європи для ефективного захисту в умовах можливої агресивної політики великих держав. Головна увага акцентувалась на лідируючих позиціях України в такому регіональному блоці, що забезпечувало б, на думку С. Л. Рудницького, стабільне та взаємовигідне співробітництво. Така форма співпраці для поширених у той час поглядів щодо панування великих імперій була доволі новою ідеєю. Вона активізувала інтерес сучасних українських політиків та науковців до ініціативи створення аналогічного союзу. В подальшому концепція «Балтійсько-Понтійська федерація» була втілена у низці сучасних ініціатив щодо напрямів зовнішньої політики, спрямованих на зміцнення відносин із сусідніми країнами – «Люблінський трикутник», «Тримор'я», «Міжмор'я» тощо. В умовах сучасних безпекових загроз актуальності набуває прогноз науковців щодо відмови України від стратегії нейтралітету та позаблоковості, активізації євроатлантичної інтеграції, забезпечення діалогу щодо поглиблення співпраці зі східноєвропейськими країнами [34, с. 55]. За таких умов зазначена концепція набула нового значення та стала потенційною стратегією з метою посилення стабільності та безпеки в регіоні. Зокрема, Україна активно розвиває співробітництво із країнами Балтії.

7. Економічна незалежність.

Одною з провідних тез дослідника був аргументований взаємозв'язок економічної незалежності із геополітикою та безпекою, в основі якого знаходився аспект важливості природних ресурсів для економічної та політичної незалежності. На думку С. Л. Рудницького, Україна повинна спрямувати свої зусилля на розвиток промисловості та сільського господарства з метою уникнення можливої залежності від інших країн. Економічна стабільність та самодостатність забезпечували незалежність держави, здатність протистояти зовнішнім впливам. Зокрема, погляди дослідника щодо економічної незалежності України як складового елементу державності можуть бути сьогодні втілені у питаннях забезпечення

енергетичної незалежності нашої держави в умовах російсько-української війни, зміцнення оборонної політики.

8. *Підтримка багатопolarity як стратегічний напрямок протидії впливу з боку великих держав, зокрема Росії.* У працях С. Л. Рудницького простежується ідея багатопolarity у світі: дослідник доводив доцільність підтримки моделі світу, де малі та середні нації здійснюють вагомий вплив на регіональну політику. Концепція дослідника щодо об'єднання малих націй сьогодні втілена у діяльності української дипломатії у напрямку формування альянсів та союзів із сусідніми країнами з метою зміцнення позицій в регіоні, стримування російської агресії (відносини із Польщею, Литвою, Латвією, Естонією).

Як бачимо, ідеї та погляди С. Л. Рудницького вплинули на формування головних уявлень про основні геополітичні цілі України, її роль у міжнародній системі.

Таким чином, видатний український вчений С. Л. Рудницький зробив значний внесок у становлення та розвиток української геополітики. Його ідеї та погляди вплинули на сучасне розуміння України як самостійного геополітичного суб'єкта із власною стратегією розвитку. Новизна геополітичних ідей дослідника полягала у створенні альтернативної поширеним на той час імперським тенденціям концепції розвитку української держави, як активного самостійного суб'єкта геополітики. Тези та погляди науковця щодо аргументації незалежності України з позицій геополітики стали провідними ідеями суспільно-політичних рухів, що виборювали незалежну Україну в ХХ столітті.

Сьогодні в умовах змін в системі глобальної безпеки, зокрема, російсько-української війни, сформовані у першій половині ХХ століття геополітичні ідеї С. Л. Рудницького є актуальними та потребують перегляду. Його погляди щодо важливості політичної незалежності та територіальної цілісності України, національної ідентичності, самостійної зовнішньої політики, формуванні регіональної системи безпеки та співпраці знайшли

відображення у сьогоdnішніх викликах перед Україною, стали основою сучасних концепцій української зовнішньої політики (боротьба за незалежність та територіальну цілісність, прагнення до інтеграції в європейські структури тощо), а також однією з провідних тем дискусійних обговорень сучасними вченими.

На нашу думку, геополітичні концепції С. Л. Рудницького у сучасному контексті є «перспективною платформою для вдосконалення внутрішньої та зовнішньої політики України з урахуванням сьогоdnішніх реалій» [47, с. 374], а саме – у питаннях регіональної інтеграції, забезпечення національної безпеки, захисту її незалежності та територіальної цілісності України. У той же час, слід звернути увагу на наявність низки факторів, які ускладнюють можливість їх реалізації. До них, на нашу думку, належать наявність різних пріоритетів, інтересів та намірів країн, що може ускладнити (уповільнити) інтеграційні процеси.

ВИСНОВКИ

Межа XX – початок XXI століття характеризується глобальними змінами, що вплинули на формування нової моделі світового устрою: активізація конкуренції за вплив між великими державами, посилення багатополярності, поширення локальних та глобальних конфліктів, демографічні зміни, міграція, боротьба за енергетичну незалежність, технологічні виклики тощо. У зазначеному контексті саме геополітика виступає основним інструментом для аналізу та формулювання міжнародної політики.

Геополітика відносно молода наука, яка сьогодні посіла одне з провідних місць у системі міжнародних відносин та світової політики. Її розвиток був обумовлений провідними політико-географічними процесами, суспільно-політичними подіями. Пройшовши шлях від геополітичних ідей та поглядів античних мислителів, концепцій представників німецької школи геополітики, американських та німецьких теоретиків до сучасних наукових розробок, становлення геополітики як науки і навчальної дисципліни відбулось на межі XIX – XX століть. Класична геополітика базувалась на традиційному географічному розумінні простору, тому головний акцент робився на поясненні зовнішньої політики власне з позицій географії та її впливу на розвиток країни як самостійного організму. Сучасні глобальні зміни вплинули на переоцінку класичних геополітичних концепцій, які вже не здатні ефективно реагувати на виклики сьогодення: у сучасному геополітичному контексті головний акцент змістився у бік забезпечення безпеки на світовому рівні. Отже, в сьогоденні умовах найгостріші міжнародні проблемні питання вимагають найефективніших механізмів оперативного вирішення, при розробці та впровадженні яких головне значення набуває саме геополітика.

Актуальність зазначеного питання полягає в тому, що дотепер тривають дискусії у наукових колах щодо сутності самого поняття «геополітика», що впливає на теоретичні та практичні аспекти міжнародних відносин. Термін

«геополітика» використовується науковцями, експертами, політичними діячами у різних значеннях та контекстах, що ускладнює процес формування спільної бази для здійснення аналізу та обґрунтування геополітичних питань.

Водночас без чіткого визначення геополітики проблематичним є питання узгодження методологічних підходів до аналізу міжнародної політики, адже відмінності у трактуванні геополітики впливають на інтерпретацію суспільно-політичних подій та державних рішень, що, у свою чергу, може привести до помилкових оцінок. Різноманіття трактувань геополітики впливає на різне бачення міжнародної ситуації, прогнозування міжнародних відносин, прийняття стратегічних рішень, тлумачення геополітичних загроз та викликів, що приводить до розбіжностей у поглядах на міжнародні проблеми: акцентування уваги на різних аспектах (зокрема, різне бачення геополітичних пріоритетів) може створити перепони на шляху співпраці на міжнародній арені, ускладнити комунікацію на міждержавному рівні.

Також, на нашу думку, одним з негативних наслідків відсутності узагальненого визначення геополітики є те, що така ситуація створює сприятливі умови для маніпулювання самим поняттям, використання його для виправдання власних цілей та рішень (наприклад, з метою виправдання загарбницької політики чи агресії). У зазначеному контексті термін може набувати ідеологічного змісту. Ці факти також ускладнюють процес розробки підходів до аналізу та оцінки міжнародних загроз, розробки та впровадження дієвих та ефективних механізмів реагування на сучасні геополітичні виклики тощо.

При розгляді питань геополітичного спектру науковці, експерти, аналітики акцентують увагу навколо проблематики взаємовпливу та взаємозв'язку географічного простору і території держави та її політичних цілей, інтересів і рішень. Серед численних визначень геополітики виокремлюють:

- класичне визначення: головну увагу акцентовано на впливі географічних чинників на міжнародні відносини та політику держав;

- стратегічне визначення: передбачає використання географічних та економічних важелів для забезпечення політичного впливу держави;

- геополітика як інструмент впливу країни для підтримки своєї влади та впливу;

- геополітика як система взаємодії географії, політики, економіки, культури, що формує міжнародні відносини та стратегію держави.

На наш погляд, найбільш всеохоплюючим є визначення геополітики як науки, яка досліджує роль та значення географічного чинника у зовнішній політиці держави, його вплив на формування національних інтересів країни, державних чи міждержавних законодавчих актів щодо поділу територій та перерозподілу сфер впливу. Сьогодні геополітика залишається важливою складовою міжнародних відносин, стратегічного планування зовнішньої політики, забезпечення національної безпеки тощо.

У контексті розвитку сучасної геополітичної ситуації у світі, зростання викликів та загроз національній безпеці України актуальності набуває питання ролі та місця країни у системі міжнародних відносин, пошуку нової моделі геополітичного розвитку держави, яка б відповідала вимогам часу: розвитку та збереження української ідентичності, захисту незалежності та територіальної цілісності України, її інтеграції в європейські структури. Отже, в сьогоденних умовах геополітика для України є свого роду інструментом розвитку та захисту, який визначає основні напрямки зовнішньої політики, безпеки, економічного та культурного розвитку тощо.

При розгляді зазначених питань важливе значення мають наукові розробки українських вчених та дослідників з теоретичних основ геополітики у контексті державотворчих процесів, які дають можливість сформулювати нові теоретичні геополітичні положення відповідно до вимог часу. Значний внесок у формування та обґрунтування позиції України у світі та її ролі у світовій політиці зробив видатний український вчений С. Л. Рудницький,

який заклав теоретичні засади геополітики, що стали підґрунтям для розробки національної стратегії та становлення України як самостійного геополітичного суб'єкта.

Внесок С. Л. Рудницького у становлення української геополітики є багатограним та має різні аспекти. На основі наукових досліджень вчений доводив необхідність формування незалежної української держави в її етнографічних межах як окремого геополітичного суб'єкту, здатного захистити національні інтереси та відстояти власні позиції на міжнародній арені. Ці ідеї дослідника стали провідними орієнтирами для сучасної української політики, а отже, підтверджують свою перспективність для сьогоденної геополітичної ситуації у світі.

До основних аспектів геополітичних ідей українського дослідника, які не втратили своєї актуальності в сучасних умовах та мають певну перспективу у своєму розвитку, слід віднести наступні:

1. Національна ідентичність та національна єдність: С. Л. Рудницький доводив важливість національної свідомості у питаннях утвердження незалежної держави. Погляди дослідника на національну ідентичність як підґрунтя для згуртування українців на шляху створення та захисту незалежної держави, яка буде відстоювати національні інтереси, розвивати культуру та мову, сьогодні, в умовах боротьби українського народу за власну державу, її незалежність та територіальну цілісність, є надзвичайно актуальними.

2. Питання національного державотворення: розглядаючи зазначене питання з позицій географії, історії та міжнародних відносин, дослідник доводить законне право українців на власну державу. Ці погляди є актуальними і сьогодні, а особливо в умовах російсько-української війни вони доводять необґрунтованість та безпідставність поширених заяв про відсутність державотворчих традицій в історії українського народу.

3. Територіальна цілісність: на думку дослідника, державна незалежність забезпечується контролем над своєю територією, звідси – національні

кордони розглядались вченим як важливий елемент існування держави. Підхід С. Л. Рудницького до визначення української території на основі етнографічних та географічних показників і сьогодні актуальний при вирішенні міждержавних конфліктів. А в контексті анексії Криму погляди вченого щодо територіальної цілісності є актуальними.

4. Геополітичне бачення України: С. Л. Рудницький першим обґрунтував необхідність та доцільність розгляду української держави як окремої геополітичної одиниці в Європі, яка володіє географічними та економічними ресурсами для самостійного розвитку та значного впливу в Європі та світі. У поглядах дослідника Україна розглядалась як незалежний геополітичний суб'єкт, що здатний самостійно визначати свій зовнішньополітичний курс, розробити власну геополітичну стратегію. В сучасних умовах Україна працює над тим, щоб стати рівноправним суб'єктом міжнародної політики, що здатний відстоювати власні інтереси у сфері міжнародних відносин, стати стратегічним партнером, зокрема у напрямку НАТО та ЄС.

5. Географічна та економічна самодостатність: належну увагу С. Л. Рудницький відводив питанням природного та економічного потенціалу країни, розглядаючи ці складові як основи для стабільного розвитку держави. Сучасна українська держава докладає максимум зусиль для розвитку промислового, енергетичного, аграрного потенціалу з метою зменшення залежності від імпортованих ресурсів, досягнення енергетичної стабільності тощо. Саме це робить сьогодні актуальною ідею С. Л. Рудницького щодо економічної незалежності України.

6. Геополітична концепція Балтійсько-Понтійської федерації, розроблена українським вченим як об'єднання країн Східної Європи з метою забезпечення захисту від зазіхань великих сусідніх держав із забезпеченням Україні позиції ключового суб'єкта регіону, який утримуватиме баланс сил. Актуальність зазначеної геополітичної концепції С. Л. Рудницького аргументована сучасними реаліями: агресивна політика Росії та вторгнення її

в Україну створили передумови щодо необхідності формування оборонного союзу на регіональному рівні. Отже, створення союзу країн Балто-Чорноморського регіону є найперспективнішою ідеєю для сучасної України для забезпечення стабільності та захисту від зовнішніх загроз. Геополітичне розташування, спільність інтересів з Польщею та країнами Балтії та Чорноморського узбережжя створює можливості щодо об'єднання зусиль у дипломатичній, економічній, військовій сферах.

Отже, в умовах сучасних викликів, які постали перед українською державою, її боротьбу за утвердження свого місця у Європі, захист незалежності та територіальної цілісності геополітичні ідеї та погляди С. Л. Рудницького, хоч і зазнали критики сучасників, залишаються актуальними, мають перспективи для подальшої реалізації у сучасній Україні як основи для комплексної стратегії, оскільки спрямовані на створення стратегічно самостійної, незалежної, економічно самодостатньої держави, але, водночас, вимагають адаптації до сучасних умов. Адже сьогодні головний акцент сфокусовано на формуванні ефективної та гнучкої системи забезпечення національної та міжнародної безпеки, побудові нової системи регіональної безпеки. У той же час, неможливо залишити поза увагою і фактор ефективного використання своїх географічних та економічних ресурсів для подолання сучасних викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академік Степан Рудницький - основоположник української географічної науки: збірник наукових праць / Львівський державний університет ім. І.Франка, кафедра економічної і соціальної географії, Львівський відділ українського географічного товариства, Наукове товариство ім. Шевченка, Комісія географії; відп. ред. О. І. Шаблій. Львів: Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, 1994. 136 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00003822 (дата звернення: 28.09.2024)
2. Бачинський Ю. О. Україна irredenta. Берлін: Вид-во укр. молоді, 1924. 238 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0002338 (дата звернення: 09.11.2024)
3. Безсмертний Р. П. Балто-Чорноморський Союз: перспективи для України. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2019. № 4. С. 8-15. URL: <http://international-relations.knukim.edu.ua/article/view/177614/177459> (дата звернення: 28.10.2024)
4. Борисова О. О., Полторак В. М. Інтеграційний проєкт Балто-Чорноморського Союзу як частина європейського шляху України. *The formation and peculiarities of the implementation of the European Union's Eastern policy: Scientific monograph [science eds. T. Astramovich-Leik, Ya. Turchyn]*. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2022. 327 p. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/246/6928/14434-1?inline=1> (дата звернення: 28.10.2024)

5. Вегеш І. М., Вегеш М. М. Геополітична думка України наприкінці XIX – в першій половині XX ст. через призму державотворення. *Regionálna revue / Regional Revue ISSN 2644 – 4941*. no.2, vol 1. 2020. С. 71-97. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/29490/1/%D0%93%D0%95%D0%9E%D0%9F%D0%9E%D0%9B%D0%86%D0%A2%D0%98%D0%A7%D0%9D%D0%90%20%D0%94%D0%A3%D0%9C%D0%9A%D0%90.pdf> (дата звернення: 22.09.2024)

6. Вегеш М. М., Вегеш І. М. Карл Гаусгофер: штрихи до портрета геополітика. *Регіональні студії*. 2020. № 20. С. 137-145. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/39669/1/25.pdf> (дата звернення: 09.09.2024)

7. Велика українська енциклопедія (електронна версія). URL: https://vue.gov.ua/%D0%93%D0%B5%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%B4%D0%B5%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BC%D1%96%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%BC (дата звернення: 31.08.2024)

8. Вивід прав України / М. Грушевський, С. Величко, В. Липинський та ін.; ред. М. П. Парцей. Л.: Слово, 1991. С. 45-49. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001999 (дата звернення: 22.09.2024)

9. Віднянський С., Мартинов А. Геостратегічні проекти Міжмор'я і Тримор'я у зовнішній політиці України (1991-2020 рр.). *Геополітика України: історія і сучасність*. 2020. № 2(25). URL: <http://geopolitics-of-ukraine.uzhnu.edu.ua/article/view/227895> (дата звернення: 28.10.2024)

10. Вісьтак О., Одлежук О. Внесок Степана Рудницького у військову і політичну географію та геополітику. *Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис*. Тернопіль, 2017. Випуск 36. С. 36-45. URL: <https://geography.lnu.edu.ua/wp->

content/uploads/2015/03/%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D0%BA%D0%BE-%D0%B3%D0%B5%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84_%D1%96%D0%B4%D0%B5%D1%97_%D0%A0%D1%83%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE_2017.pdf (дата звернення: 27.10.2024)

11. Внучко С. Україна на перехресті геополітичних інтересів: теоретичний і прикладний аспекти проблеми. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2022. Випуск 42. С. 190-197. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/42_2022/24.pdf (дата звернення: 12.11.2024)

12. Герасіна Л. М. Геополітичний «клімат» і світоустрій XXI ст.: домінантні тенденції. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Том 1 (№56). 2023. С. 122-134. URL: <http://fil.nlu.edu.ua/article/view/273999> (дата звернення: 07.09.2024)

13. Герасіна Л. М., Мамонова С. В. Наукове моделювання планетарної системи в геополітичному дизайні. *Україна в умовах формування нового світового порядку: збірник матеріалів XXXV Харківських політологічних читань (м. Харків, 28 квітня 2023 року)* / Міністерство освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого; Харків. асоц. політологів. Харків: Право, 2023. С. 6-9. URL: <https://philarchive.org/archive/TRERMU> (дата звернення: 17.08.2024)

14. Гольцов А. Г. Сучасна геополітика як наука. *Наукові праці МАУП*. 2010. Вип. 4 (27). С. 18-23. URL: <https://journals.maup.com.ua/index.php/political/article/download/3705/4071/4450> (дата звернення: 20.09.2024)

15. Гоменюк І. Обличчям до моря. Незалежна Україна Юрія Липи. *Локальна історія*. 04.05.2024. URL:

<https://localhistory.org.ua/texts/statti/oblichchiam-do-moria/> (дата звернення: 28.09.2024)

16. Грушевський М. На порозі нової України: гадки і мрії. Київ: Друк. акц. т-ва «Петро Барський у Києві», 1918. 120 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00003614 (дата звернення: 24.09.2024)

17. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Т-во «Знання» України, 1991. 240 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000507 (дата звернення: 24.09.2024)

18. Дністрянський М. С. Геополітика: навч. посіб. / М. С. Дністрянський. – М-во освіти і науки, молоді і спорту України, Львів. Нац. ун-т ім. І. Франка. Львів: ЛНУ ім. Ю. Франка, 2011. 435 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0002972 (дата звернення: 08.09.2024)

19. Дністрянський М. С. Загострення геополітичних взаємин у період постмодерну та становище України: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2021. 154 с. URL: https://geography.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/01/Dniastrianskyu_2020.pdf (дата звернення: 08.09.2024)

20. Донцов Д. І. Історія розвитку української державної ідеї / Д. Донцов; Т-во «Знання» України. Київ. 1991. 43 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000869 (дата звернення: 01.10.2024)

21. Донцов Д. І. Сучасне політичне положення і наші завдання. Львів. 1913. 32 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=9617> (дата звернення: 02.10.2024)

22. Донцов Д. Підстави нашої політики. Відень: Вид-во Донцових, 1921. 210 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0004679 (дата звернення: 02.10.2024)

23. Донцов Д. Українська державна думка і Європа. *Український націоналізм: історія та ідеї. Науковий збірник*. Вип. 1 / за ред. О. Багана. Дрогобич, Посвіт. 2009. С. 388-453. URL: http://www.ir.dspu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2962/1/%d0%a3%d0%ba%d1%80%d0%b0%d1%97%d0%bd%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%b8%d0%b9%20%d0%bd%d0%b0%d1%86%d1%96%d0%be%d0%bd%d0%b0%d0%bb%d1%96%d0%b7%d0%bc_%d0%92%d0%b8%d0%bf.%201.pdf (дата звернення: 03.10.2024)

24. Драгоманов М. «Програма». Вибрані твори: збірка політичних творів з примітками. Т. 1 / під заг. ред. Павла Богацького; Укр. соціологічний ін-т в Празі. Прага; Нью Йорк: Накладом Українських поступових товариств в Америці, 1937. 415 с. URL: <https://ditext.com/drahomanov/selected/program.html> (дата звернення: 22.09.2024)

25. Драгоманов М. Переднє слово до «громади». *Вибрані твори: збірка політичних творів з примітками*. Т. 1 / під заг. ред. Павла Богацького; Укр. соціологічний ін-т в Празі. Прага; Нью Йорк: Накладом Українських поступових товариств в Америці, 1937. 415 с. URL: <https://ditext.com/drahomanov/selected/hromada-u.html> (дата звернення: 22.09.2024)

26. Дугин А. Основы геополитики. М.: АРКТОГЕЯ-Центр, 200. 928 с. URL:

<https://staff.tiame.uz/storage/users/480/books/cYEgSOreAs8uzslN1eYdVWxMPRIhFLPRZCj91Mca.pdf> (дата звернення: 20.09.2024)

27. Жданов І. Велика геополітична шахівниця: як не програти Україні у Четвертій світовій війні. *Інтерфакс-Україна*. 30.05.2022. URL: <https://interfax.com.ua/news/blog/835672.html> (дата звернення: 22.09.2023)

28. Ініціатив Трьох морів. *Український інститут міжнародної політики*. URL: <https://uiip.org.ua/uk/napiamy/trymoria> (дата звернення: 28.10.2024)

29. Карл Хаусхофер. О геополитике: работы разных лет. 211 с. URL: https://moodle.znu.edu.ua/pluginfile.php/686121/mod_resource/content/2/%D0%A5%D0%B0%D1%83%D1%81%D1%85%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%80%20%D0%9A_%D0%9E%20%D0%B3%D0%B5%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B5_raboty_raznyh_let.pdf (дата звернення: 21.09.2024)

30. Клиненко О. В., Матійчик Я. П. Балто-Чорноморський союз (БЧС). *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2003. URL: <https://esu.com.ua/article-40182> (дата звернення: 28.10.2024)

31. Ковалевська О. О. 100-річний ювілей нереалізованої ідеї: концепція «Балто-Чорноморського союзу» в працях Степана Рудницького і сучасні перспективи. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. Випуск 12. С. 329-345. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/160790/14-Kovalevska.pdf?sequence=1> (дата звернення: 29.09.2024)

32. Ковалевська О. О. Геополітика Степана Рудницького. *Український тиждень*. 03.12.2017. URL: <https://tyzhden.ua/heopolityka-stepana-rudnytskoho/> (дата звернення: 29.09.2024)

33. Кондратенко О. Ю. Балто-Чорноморська співдружність: витоки та стратегічні можливості для України. *Міжнародні відносини*. 2020. № 1. С. 11-

17. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/2021/VKNUM/VKNUM2020n51/11.pdf>
(дата звернення: 30.10.2024)

34. Кондратенко О. Ю. Геополітичний статус України: історіографія та методологічний дискурс. *Проблеми всесвітньої історії*. 2020. № 3. С. 41-63. URL: <https://bibliotekanauki.pl/articles/1070516.pdf> (дата звернення: 20.07.2024)

35. Копачинська Г. В., Завадська Є. Вплив німецької школи геополітики на сучасне геополітичне вчення. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2021. № 2 (10). С. 161-176. URL: <https://relint.vnu.edu.ua/index.php/relint/article/view/198/196> (дата звернення: 23.09.2024)

36. Коршук Р. М., Петренко І. І., Салтовський О. І., Федорченко В. М. Питання геополітичних союзників України у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ сторіччя. *Політичне життя*. 2022. № 3. С. 7-13. URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/12626> (дата ознайомлення: 20.07.2024)

37. Кошетар У. П., Литвинська С. В., Добровольська Л. А. Степан Рудницький про національне державотворення. *International scientific discussion: problems, tasks and prospects*. At Brighton, Great Britain. February 19-20, 2022. Р. 521-527. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/2709-4685/issue/view/19-20.02.2022/128> (дата звернення: 29.08.2024)

38. Кузишин А. Балто-Чорноморська доктрина Степана Рудницького через призму сучасної геополітичної ситуації в регіоні. *Вісник Тернопільського відділу Українського географічного товариства*. Тернопіль: Тайп, 2017. №1 (Вип. 1). С. 35–39. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/16304/1/Kuzyshyn.pdf> (дата звернення: 30.10.2024)

39. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: [у 2 т.] / упоряд.: О. Мислива, В. Яременко; передм. М. Головатий. К.: [МАУП], 2007. Т. 1: Призначення України. 2007. 331 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&>

S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003548 (дата звернення: 27.09.2024)

40. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: [у 2 т.] / упоряд.: О. Мислива, В. Яременко; передм. М. Головатий. Київ : [МАУП], 2007. Т. 2 : Чорноморська доктрина . Чорноморський простір : (атлас). Розподіл Росії. 2007. 391 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003549 (дата звернення: 27.09.2024);

41. Липа Ю. Геополітичні орієнтири нової України / Ю. Липа. Київ: [б.в.], 1999. 18 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001162 (дата звернення: 27.09.2024);

42. Липа Ю. І. Чорноморська доктрина. Видавництво: Український чорноморський Інститут. 1942. 169 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21865/file.pdf> (дата звернення: 27.09.2024)

43. Липа Ю. Розподіл Росії = Partition of Russia: з 28 схемами і 1 мапою в тексті / Юрій Липа. 2-ге справлене вид. Нью-Йорк: Howerla, 1954. 116 с.: карти/ URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001891 (дата звернення: 27.09.2024);

44. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму: писані 1919-1926 р. / В. Липинський. Wien: Buchdruckerei Carl Herrmann, 1926. 580 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000675 (дата звернення: 26.09.2024)

45. Люблінський трикутник: Польща, Литва, Україна. Університет Марії Кюрі-Склодовської. URL: <https://www.umcs.pl/uk/pro-kt,22132.htm> (дата звернення: 28.10.2024);

46. Люблінський трикутник: що передбачає новий формат тристоронньої співпраці? *Аналітичний центр ADASTRA*. 04.11.2020. URL: <https://adastra.org.ua/blog/lyublinskij-trikutnik-sho-peredbachaye-novij-format-tristoronnoyi-spivpraci> (дата звернення: 28.10.2024)

47. Маруховський О. Геополітичні ідеї С. Рудницького крізь призму сучасності / О. Маруховський // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 3-4. С. 372-378. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nzipiend_2016_3-4_33 (дата ознайомлення: 29.08.2024)

48. Міхновський М. Самостійна Україна. Справа української інтелігенції упоряд., передм. П. Я. Яременко. Київ: МАУП. 2007. 349 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003544 (дата звернення: 27.09.2024)

49. Нагорна Л. Доля вченого: надії та розчарування Степана Рудницького. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*. 2018. Випуск 12. С. 305–328. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=IDP=&2_S21STR=reisuk_2018_12_13 (дата ознайомлення: 29.08.2024)

50. Окладна М. Г., Перевалова Н.В. М. Грушевський – засновник української геополітики. *Історія державотворчих процесів в Україні та зарубіжних країнах (до 100-річчя утворення Української Народної*

Республіки) : зб. наук. ст. та тез повідом. за матеріалами міжнар. наук. конф. Харків, 2017. С. 183–189. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/14093/1/Okladna_Perevalova_183-189.pdf (дата звернення: 24.09.2024)

51. Перевалова Л. В., Окладна М. Г. Україна у геополітичних проєктах першої третини XX століття. *Вісник НТУ «ХПІ»*. 2017. № 29. С. 20-26. URL: <https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/676b7441-ba1b-46eb-8178-865f5566b9fe/content> (дата ознайомлення: 27.10.2024)

52. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. /За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. К.: МАУП, 2005. 792 с. URL: https://maup.com.ua/assets/files/lib/book/kv_08.pdf (дата звернення: 07.09.2024)

53. Романюк Р. Й., Романюк Н. А. Суперечливий характер геополітики: український досвід. *Регіональні студії*. 2023. С. 140-145. URL: <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/32/22.pdf> (дата звернення: 21.09.2024)

54. Рудакевич О. Степан Рудницький як ідеолог українського націоналізму. *Історія української географії. Всеукраїнський науково – теоретичний часопис*. Тернопіль. 2007. Вип. 16. С. 122-124. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/11684/1/%D0%A0%D1%83%D0%B4%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87%20%D0%9E.%D0%9C..pdf> (дата звернення: 30.08.2024)

55. Руденко Ю. Ю. Проблема формування геополітичної суб'єктності України: історія та сучасність. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*. 2022. Том 5. № 2. С. 151-159. URL: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/article/view/1110/1532> (дата звернення: 29.09.2024)

56. Рудницький С. Л. До основ українського націоналізму. 2-ге вид. Відень; Прага: Український скиталець: Друк. «Адрія», 1923. 162 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=

0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0011759 (дата звернення: 29.08.2024)

57. Рудницький С. Л. Коротка географія України: з 66 малюнками і картою/ С. Рудницький. К.; Л.: З друкарні Першої київської друкарської спілки, 1910. 152 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0013160 (дата звернення: 28.08.2024)

58. Рудницький С. Л. Коротка географія України/ С. Л. Рудницький. Львів : З друкарні НТШ ім. Шевченка, 1910-1914. Ч. 2: з 48 малюнками. 1914. 221 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0012678 (дата звернення: 28.09.2024);

59. Рудницький С. Л. Огляд національної території України / С. Рудницький. Берлін: Українське слово, 1923. 141 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0012678 (дата звернення: 28.09.2024)

60. Рудницький С. Л. Україна - наш рідний край: [коротка географія] / Степан Рудницький. 2-ге вид. Л.: Накладом фонду «Учітеся, брати мої!», 1921. 128 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001728 (дата звернення: 28.08.2024)

61. Рудницький С. Л. Українська справа зі становища політичної географії / Степан Рудницький. Берлін: Укр. Слово, 1923. 282 с. Бібліотека «Українського слова»; ч. 40. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001728

S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003487 (дата звернення: 28.08.2024)

62. Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України / Степан Рудницький, упоряд., передм. О. І. Шаблія. Львів: Світ, 1994. 416 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0008040 (дата звернення: 28.08.2024)

63. Рудь І. М. Балто-Чорноморський союз як вісь безпеки України: реалії та перспективи розвитку. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право.* 2023. № 2. С. 86-91. URL: <https://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/285608/279631> (дата звернення: 28.10.2024);

64. Смолянчук В. Ф., Гунін В. Є. Світовий порядок XXI століття: вектори трансформації. *Україна в умовах формування нового світового порядку: зб. матеріалів XXXV Харків. політол. читань (м. Харків, 28 квіт. 2023 р.) / М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого; Харків. асоц. політологів.* Харків: Право, 2023. С. 40-44. URL: <https://philarchive.org/archive/TRERMU> (дата звернення: 27.10.2024)

65. Сонько С., Кисельов Ю. Розвиток Балтійсько-Середземноморської геополітичної стратегії як продовження ідей Степана Рудницького. *Історія української географії. Тернопільський нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка.* Тернопіль, 2017. №34. С. 98-102. URL: https://www.researchgate.net/publication/327280565_Rozvitok_Baltijsko-Cornomorskoj_geopolitichnoi_strategii_ak_prodozvenna_idej_Stepana_Rudnickog_o_Istoria_ukrainskoj_geografii_-_Ternopilskij_nac_ped_un-t_im_Volodimira_Gnatuka-_Ternopil_2017_-_No34_-_S_ (дата звернення: 30.10.2024)

66. Таран В. О. Геополітика як теоретична основа сучасної російської державної ідеології. *Грані*. 2015. № 6. С. 11-16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2015_6_4 (дата звернення: 21.09.2024)

67. Україна в умовах формування нового світового порядку: *Збірник матеріалів XXXV Харківських політологічних читань* (м. Харків, 28 квітня 2023 року) / Міністерство освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого; Харків. асоц. політологів. Харків: Право, 2023. 152 с. URL: <https://philarchive.org/archive/TRERMU> (дата звернення: 17.08.2024)

68. Харченко Л. В. «Західна орієнтація» Михайла Грушевського. *Громадсько-політична та наукова діяльність М.С. Грушевського в міжнародному вимірі (до 155-річчя від дня народження): зб. наук. праць (за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 23 вересня 2021 р.)*. К.: в-во НУБіП України, 2021. 177 с. URL: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u362/zbirnik_konf_grush_23-24.09.2021_na_sayt.pdf. (дата звернення: 25.09.2024)

69. Чупрій Л. В. Геополітичні ідеї діячів українського визвольного руху початку XX століття. *Українознавство*. 2018. № 1. С. 20-29. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Ukr_2018_1_4 (дата звернення: 08.09.2024)

70. Шаблій О. Академік Степан Рудницький – фундатор національної географії і картографії. *Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис*. Тернопіль, 2017. Випуск 36. 155 с. С. 8-17. URL: https://geography.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D0%BA%D0%BE-%D0%B3%D0%B5%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84_%D1%96%D0%B4%D0%B5%D1%97_%D0%A0%D1%83%D0%B4%D0%BD%D0%B8%

D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE_2017.pdf (дата звернення: 29.09.2024);

71. Шаблій О. Суспільна географія: у двох кн. Книга перша. Проблеми теорії, історії та методики дослідження: [Вибрані праці] = Human Geography : in two Vol. Volume One. The Problems of theory, history and methodic of research : Selected Works / Олег Шаблій. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 814 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shablii_Oleh/Suspilna_heohrafiia_Knyha_1_Problem_y_teorii_istorii_ta_metodyky_doslidzhennia.pdf? (дата ознайомлення: 27.10.2024)

72. Шевчук С. Степан Рудницький та академічна суспільна географія (до 90-ліття відкриття Українського науково-дослідного інституту географії і картографії). *Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис*. Тернопіль, 2017. Випуск 36. С. 64-74. URL: https://geography.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D0%BA%D0%BE-%D0%B3%D0%B5%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84_%D1%96%D0%B4%D0%B5%D1%97_%D0%A0%D1%83%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE_2017.pdf (дата звернення: 29.09.2024)

73. Djakona Antonina, Kaspars Kikste. Baltic Black Sea Union modeling: factors and perspectives. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2023. No. 1. Vol. 9. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/index.php/issue/article/view/2003/2012> (Last accessed: 28.10.2024)

74. Dossier EU/Internationales zum Thema. Geopolitik. 06.02.2024. 20 p. URL: <https://www.parlament.gv.at/dokument/dossiers-eu-internationales/Geopolitik.pdf> (Last accessed: 06.09.2024)

75. Eldar Ismailov, Vladimer Papava. Rethinking Central Eurasia. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program – A Joint Transatlantic

Research and Police Center. April, 2010. 117 p. URL: <https://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/Monographs/1006Rethinking-4.pdf> (Last accessed: 14.09.2024)

76. Friedrich Ratzel. Politische Geographie, 1897. URL: <https://archive.org/details/politischegeogra00ratzuoft/page/n15/mode/2up> (Last accessed: 13.09.2024)

77. Gerard Toal. Understanding Critical Geopolitics: Geopolitics and Risk Society. *Critical Geopolitics and Development Theory*. P. 107-124. URL: https://www.researchgate.net/publication/233450135_Understanding_Critical_Geopolitics_Geopolitics_and_Risk_Society (Last accessed: 10.10.2024)

78. Hans-Adolf Jacobsen (Mehr zum Autor) Kampf um Lebensraum. Karl Haushofer "Geopolitik" und der Nationalsozialismus. 25.08.1979. URL: <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/archiv/531333/kampf-um-lebensraum-karl-haushofers-geopolitik-und-der-nationalsozialismus/> (Last accessed: 09.09.2024)

79. Ioannis E. Kotoulas. History of Greek Geopolitics. 2021. 930 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/354210332_Ioannis_E_Kotoulas_History_of_Greek_Geopolitics_2021_930p_English_summary (Last accessed: 06.10.2024)

80. John Maurer. The geopolitics and grand strategy of Alfred Thayer Mahan. 21.03.2022. Engelsberg Ideas. URL: https://engelsbergideas.com/essays/the-geopolitics-and-grand-strategy-of-alfred-thayer-mahan/?gad_source=1&gclid=EAIaIQobChMI8N6umaS_iAMVgmVBAh3AiTfhEAAAYASAAEgK5KvD_BwE (Last accessed: 13.09.2024)

81. Karl Haushofer/ Zeitschrift für geopolitik: Band 4. URL: https://books.google.com.ua/books?id=W9I2AQAAIAAJ&pg=PA45&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false (Last accessed: 09.09.2024)

82. Kopachinska, Galina. Geopolitical View of Ukraine: History of Development and Specifics of its Current Transformation. *Quaestiones*

Geographicae. Volume 40. Issue 4. pp. 47-62. URL: <https://sciendo.com/article/10.2478/quageo-2021-0037> (дата ознайомлення: 23.09.2024)

83. Leszek Sykulski. GEOPOLITYKA Skrypt dla początkujących. Częstochowa 2014. 149 p. URL: <http://otworzksiazke.pl/images/ksiazki/geopolityka/geopolityka.pdf> (Last accessed: 06.10.2024)

84. Mackinder Halford John. Democratic Ideals and Reality. 1919. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.213310/mode/2up> (Last accessed: 21.09.2024)

85. Mackinder Halford John. Global geostrategy: Mackinder and the deference of the West. URL: <https://archive.org/details/globalgeostrateg0000unse/page/n15/mode/2up?q=Heartl> and (Last accessed: 14.09.2024)

86. Mahan A. T. The Influence of Sea Power Upon History: 1660-1783. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.183788> (Last accessed: 13.09.2024)

87. Mahan A. T. The Influence of Sea Power Upon the French revolution and empire: 1793 – 1812. URL: <https://archive.org/details/influenceofseapo01maha/page/n9/mode/2up> (Last accessed: 13.09.2024)

88. Merje Kuus. Critical Geopolitics. *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*. 30.11.2017. URL: <https://oxfordre.com/internationalstudies/display/10.1093/acrefore/9780190846626.001.0001/acrefore-9780190846626-e-137> (Last accessed: 09.09.2024)

89. Nicholas Spykman. THE Geography Of The Peace Nichoals Spykman. Questia. 1943. URL: <https://archive.org/details/the-geography-of-the-peace-nichoals-spykman-1943-questia> (Last accessed: 21.09.2024)

90. Nika Chitadze. The Role and Place of Geopolitics in the Scientific System. May 2024. URL:

https://www.researchgate.net/publication/380394604_The_Role_and_Place_of_Geopolitics_in_the_Scientific_System (Last accessed: 02.09.2024)

91. Oleshchuk Petro. The Baltic-Black Sea Union: from Theory to Practice. *The Gaze*. 09.05.2024. URL: <https://thegaze.media/news/the-baltic-black-sea-union-from-theory-to-practice> (Last accessed: 27.10.2024)

92. Oxford Learner's Dictionaries. URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/geopolitics> (Last accessed: 18.08.2024)

93. Rudolph Kjellén. Der Staat als Lebensform, 1917. URL: <https://archive.org/details/derstaatalleben00kjeluoft> (Last accessed: 15.09.2024)

94. Rudolph Kjellén. Political Handbooks III The State as a Lifeform A Translation Project. 117 p. URL: <https://anarch.cc/uploads/rudolf-kjellen/political-handbooks-iii-the-state-as-a-form-of-life.pdf> (Last accessed: 30.08.2024)

95. Rudolph Kjellén's. The State as a Lifeform (v. 0.1.2). 146 p. URL: <https://archive.org/details/kjellen/page/47/mode/2up?q=great+powers> (Last accessed: 16.09.2023)

96. Samuel Phillips Huntington. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. 410 p. URL: <https://msuweb.montclair.edu/~lebelp/1993SamuelPHuntingtonTheClashOfCivilizationsAndTheRemakingofWorldOrder.pdf> (Last accessed: 08.10.2024)

97. Silviu Costachie. German school of geopolitics. *Evolution, ideas, prospects. Revista Română de Geografie Politică*. Year XIII, no. 2, November 2011, pp. 264-276. URL: <https://www.rrgp.uoradea.ro/art/2011-2/13-RRGP-235-Costachie.pdf> (Last accessed: 01.09.2024)

98. The Britannica Dictionary. URL: <https://www.britannica.com/dictionary/geopolitics> (Last accessed: 17.08.2024)

99. The Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/geopolitics> (Last accessed: 17.08.2024)

100. Wolfgang Baumann Geopolitik - ein zeitgemäßer Beitrag zum
gesamtstaatlichen Führungsverfahren? URL:
https://www.bmlv.gv.at/pdf_pool/publikationen/09_vu1_01_gbf.pdf (Last
accessed: 18.09.2024)

101. Zbigniew Brzezinski THE GRAND CHESSBOARD. American Primacy
and Its Geostrategic Imperatives. URL: [https://www.cia.gov/library/abbottabad-
compound/BD/BD4CE651B07CCB8CB069F9999F0EADDEE_Zbigniew_Brzezins
ki_-_The_Grand_ChessBoard.pdf](https://www.cia.gov/library/abbottabad-compound/BD/BD4CE651B07CCB8CB069F9999F0EADDEE_Zbigniew_Brzezinski_-_The_Grand_ChessBoard.pdf) (Last accessed: 06.10.2024)

SUMMARY